

ДРЕВНОБЪЛГАРСКИЯТ КАЛЕНДАР – МИТОВЕ И РЕАЛНОСТИ. ПРОИЗХОД И ЗНАЧЕНИЯ НА НАЗВАНИЯТА

Живко Войников,
Иван Войников

Древнобългарският календар е едно интересно културно наследство, което вече близо век чака своето обяснение. За него, научният свят научава, след като в 1861 г. от руският учен Александър Попов открива “Именника на българските князе” или както е известен днес “Именник на българските канове”, при изследване на руски летописи, и го публикува в Москва, през 1866 г., в своя труд “Обзор хронографов русской редакции”. Тогава са открити три руски преписа на този документ, най-ранния е Уваровия, от края на XV в., а другите два – Погодиновския и Московския, от XVI в. Между тях има някои малки различия в записа на имената на владетелите. Текстът на първия документ е добавен към книгата “Эллинический и римский летописец” (Елински и римски летописец), втората – към първата част на “Четвертой книге Царств” (Четвърта книга за Царствата), и третия – към “Хрониката на Георги Амартол”. Руският учен, славист А. Ф. Гильфердинг, пръв прави опит да прочете и преведе неясните изрази в “Именника”, с помощта на унгарския език. През 1868 г., две години след като А. Попов публикува “Именника”, А. Ф. Гильфердинг пише че неразбираемите думи в текста “...имат явно сходство с думи от унгарския език и сродните му езици от урлаския клон на финското племе – вотяцкия (удмуртски) и зирянския (коми), и ние сме уверени че добри специалисти, познаващи тези езици, ще могат да изтълкуват добре и напълно удовлетворително загадъчните за нас “български прозвища”.¹ Самият документ е много кратък и представлява владетелски списък (или съхранен фрагмент от него?), който съобщава имената на владетелите, от митичния прародител Авитохол, до управляващия в VIII в. Умор, както годините и месеците на възцаряване и срока на управление за всеки един от тях:

"Авитохоль жыть лѣтъ 300, родъ емоу Дуло, а лѣтъ ем(у) диломъ твиремъ.

Ирник жить лѣтъ 100 и 8 лѣтъ, родъ ему Дуло, а лѣтъ ему диломъ твиремъ.

Гостунъ намѣстникъ сый 2 лѣт(а), родъ ему Ерми, а лѣтъ ему дохсъ твиремъ.

Куртъ 60 лѣтъ, дръжа, родъ ему Дуло, а лѣтъ ему шегоръ вѣчемъ.

Безмѣръ 3 лѣт(а), а родъ сему Дуло, а лѣтъ ему шегоръ вѣчемъ.

Сии 5 князь дръжаше княжение обону страну Дуная лѣтъ 500 и 15 остриженами главами.

И потомъ приде на страну Дуная Исперих князь, тожде я доселѣ.

Есперихъ князь 60 и одно лѣто, родъ ему Дуло, а лѣтъ ему верени алемъ.

Тервель 20 и 1 лѣт(о), родъ ему Дуло, а лѣтъ ему текучимъ.

Твиремъ 20 и 8 лѣтъ, родъ ему Дуло, а лѣтъ ему дваншехтемъ.

Севар 15 лѣтъ, родъ ему Дуло, а лѣтъ ему тохалтомъ.

Кормисошь 17 лѣтъ, родъ ему Вокиль, а лѣтъ ему шегоръ твиримъ.

Сии же князь измени родъ Дулов, рекше Вихтунъ. Винехъ 7 лѣтъ, а родъ ему Укиль, а лѣтъ ему имаше горалемъ. (в Московският препис е под формата имаше горалемъ)

Телець 3 лѣт(а), родъ ему Угаинъ, а лѣтъ ему соморъ алтемъ. И сий иного рода (?).

Умор 40 дний, родъ ему Укиль, а ему диломъ тугомъ"

„**АВИТОХОЛ** живял 300 години. Родът му е **Дуло**, годината му (началото на управление) **дилом твирем** (змия-девети). **ИРНИК (ЕРНИК)** живял 150 год. Родът му е **Дуло**, а годината му **дилом твирем** (змия-девети). **ГОСТУН** – 2 години. Родът му е **Ерми**, а годината му **дохс твирем** (свиня / глиган-девет). **КУРТ** управлявал 60 год. Род му е **Дуло**, а годината му **шегор вечем** (вол-трети). **БЕЗМЕР** – 3 год., родът му е **Дуло**, а годината му **шегор вечем** (вол-трети). Тези **пет князе** управлявали княжеството от другата страна на Дунава, 515 години, с бръснати глави. И след това минал от тази страна (южната) на Дунава **Аспарух князь** и се заселил и до сега (т.е. българите живеят тук). **АСПАРУХ (ИСПОР, ИСПЕРИХ)** княз 61 години (управлявал). Родът му е **Дуло**, а годината му **верени алем** (змей / дракон – първи). **ТЕРВЕЛ** – 21 години. Родът му е **Дуло**, а годината му **теку читем ... твирем**. ... (овен или козел - седми девети) 28 години. Род му Дуло, а годината му **дван шехтем** (заек-осми). **СЕВАР** – 15 год. Родът му е Дуло, а годината му **тох алтом** (петел-шести). **КОРМИСОШ** – 17 год. Родът му е **Вокил**, а годината му **шегор твирем** (вол-девети). **ВИНЕХ** – 7 год. Родът му е **Укил**. А годината му (**има / имен**) **шегор алем** (кон/вол -

¹ Гильфердинг. Соч. Т. I, стр. 22, СПб. 1868.

първи) (също вариант на записване **именше (имАше) Горалемь**, което показва че преписвачът е смесил два календарни израза, и че е извършвал механичен препис на непонятни за него думи). **ТЕЛЕЦ** – 3 год. Родът му е **Угаин**, а годината му **сомор алтем** (самур-шести). **УМОР** (управлявал) 40 дни. Родът му е **Укил**, а годината му **дилом тутом** (змия-четвърти)”.

Следващият изследовател на “Именника” е Й. Маркварт². Той свързва неясните календарни изрази (*дилом твирем, сигор елем* и др.) с китайската хронологична система на владетелските девизи³.

Дж. Бъри⁴, а ргогi го определя като лунен, подобен на арабския, състоящ се от шест групи по десет години. Според него календарните изрази всъщност са числа показващи поредни номера, от декадата и номера на самата декада. Бъри приема използването на арабския лунен календар, за посредник при приравняването на “българските” години към григорианските.

Идеята на Бъри е възприета и продължена от основоположника на съвр. българска историческа наука, проф. Васил Златарски. Според него летоброенето у българите се разделяло на две, до 700 лунна година (679 г.), т.е. до основаването на Дунавска България и летоброене след 700 лунна година. В духа на оскъдните знания за древните българи, Златарски издига тезата че началото на новата българска „ера” е 701 лунна година, която настъпила на 01.01.680 г. от н.е. После, той вмъква в тезата си идеята, че така нар. „*Нова българска ера*” е създадена като хронологична система по времето на кан Тервел, след официалното признаване на България от Византия през 705 г. с начало в 700 лунна година (679 от н.е.), т.е. с връщане назад с около 25 години. Тя била изчислена като към “Константинополската ера” от сътворението на света с начало 5500 г. пр.н.е., са прибавени 680 години. С така полученото постоянно число 6180 са били получавани прабългарските датировки на владетелите по лунни години.

Финският учен Йосиф Юлиус Миккола⁵ (тогава учен от Руската империя) причислява древнобългарския календар към групата на тюркските календари, за чиято първооснова поставя китайския лунно-слънчев календар. Дори съставя приравнителни таблици между китайския, старотюркския, прабългарския (древнобългарския) и григорианския календари.

Унгарският историк Геза Фехер⁶, коригира тезата на Миккола, с допускането си, че древните българи са заели цикловия животински календар от китайците, много преди тюрките и поради тази причина съществуват доста различия между тюркския и древнобългарския календар.

През 1988 г. проф. Моско Москов⁷ обобщава натрупаното да момента, с презумпцията че календара е изцяло тюркски.

От чуждите автори, в последно време, руският тюрколог О. Мудрак също прави опит да интерпретира названията в древнобългарския календар⁸. Но Мудрак приема, без да има историческо основание за това, че при българите е съществувал 10-годишен календарен цикъл, паралелен на 12-годишния, в съответствие с китайския календар и неговите два такива цикъла, като единият, 10-годишния е подчинен на петте основни елемента (дърво, огън, земя, метал, вода), всеки от които се проявява в две форми – “ин” и “ян”. Според китайската философия тези пет елемента умножени по две, образуват т.нар. “небесни клони”, или 10-годишния цикъл, докато 12-те животни, чиито названия носят поредните години, образуват 12-те “земни клони”, или 12-годишния цикъл. Това е напълно произволно решение на автора и не почива на никакви изворови аргументи. Така според неговите изчисления по тези два цикъла, се получават големи разлики с установените факти, за сроковете и датировките на управление на българските канове, напр. годините на възцаряване по Мудрак са следните: Авитохол – 126 г.; Ирник – 426 г.; Гостун – 556 г.; Курт – 557 г.; Безмер – 617

² В статията си „*Старобългарските изрази в надписа от Чаталар (Крумово) и старобългарският списък на князете*”, публикувана в кн.7 на списание „*Минало*” през 1912 г.

³ Управленията на китайските императори се делят на различни по продължителност периоди от по няколко години обединени с общо название – “девиз”.

⁴ “*Хронологичният цикъл на българите*”, сп. „*Минало*” 1910 г. кн 4.

⁵ “*Тюркско-българското летоизчисление*” сп. „*Минало*” 1914 кн.2. Йосиф Юлиус Миккола. “*Тюркско-българско летоизчисление*”. Известия, Хелзинки, 1913 г.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/J_Mikkola_TU_BG_Letizchislenija.pdf

⁶ “*Именникът на българските ханове*” – летоизчислението на прабългарите. Годишник на Народния музей 1922-25

⁷ „*Именник на българските ханове – ново тълкуване*”. С. 1988 г.

⁸ О. А. Мудрак. *Заметки о языке и культуре дунайских болгар.*: <http://starling.rinet.ru/Texts/bulgar.pdf> Статията е публикувана в сборника “Аспекти компаративистики” том 1. М. 2005 г.

г.; Есперих – 621 г.; Тервел – 685 г.; Твирем – 703 г.; Севар – 730 г.; Кормисош – 746 г.; Винех – 761 г.; Телец – 770 г.; Умор – 774 г. Той предлага и свое етимологично решение за названията на поредните числителни и названията на животните. Във възстановките на числителните предложени от него, се открива някакаво частично сходство с предложените в тази статия, докато тълкуването му на названията на животните, са изцяло неприемливи, и всички те ще бъдат представени по-долу в изложението. Така че хипотезата на Мудрак е напълно погрешна.

Започвайки с публикациите на писателя Йордан Вълчев (един от предтечите на явлението „фолк-история“⁹ в социалистическа България), в българската литература, въпросът се превръща в любимо занимание на писатели, публицисти, журналисти и др. любители на миналото, които се опитват всеки по свой начин да доказва колко съвършен и изключително точен е древнобългарският календар. Йордан Вълчев издига тезата *a priori*, без никакви налични доказателства, че астрономическата същност на древнобългарския календар не е нито лунна, нито лунно-слънчева, а чисто слънчева. Вълчев си служи с една откровена, манипулация при възстановката на древнобългарския календар. През 1892 г. добруджанецът Балчо Нейков прави проект за реформа на съществуващия календар, наречен от самия автор *Балчов календар*. Оригиналът му се съхранява в „Музея на Възраждането“ гр. Варна.

Според него годината следва да започне на 01.12. тъй като през декември се празнува раждането на Исус. Дните на месеците следва да се разделят така, че всеки трети месец (февруари, май и август) да е с 31 дни, а останалите с по 30, а месец ноември да е с 32 или 33 дни, в зависимост дали годината е обикновена или високосна.

Този проект, Вълчев преднамерено обявява за възстановка на древнобългарския календар. Той доразвива идеята на Б. Нейков, и постанови началото на древнобългарската година на 22 декември – “денят на зимното слънцестоене” или “Игнажден” (Единак – единичен, начален ден). Останлото е както при първоизточника (Б. Нейков), само че вместо всеки трети, всеки първи месец е с по 31 дни.

Но се оказва, че и Б. Нейков е заимствал идеята си от френския учен Густав Армелин, който през 1888 г., създава „**проект за световен календар**”, основаван върху идеите на италианския свещеник Марко Мastroфини. Този календар е съставен по календара на **кумранската общност**¹⁰ съществуваща преди около 2100 години в Палестина. Календарът на Мastroфини и Армелин е усъвършенстван варинат на кумранския календар¹¹.

Подобренията, които въвежда Мastroфини са добавянето на един допълнителен ден и един високосен ден към кумранската 364 дневна година. Новосъздадения календар, съдържа 4 тримесечия от по 91 дена, един външен новогодишен ден в началото на зимата преди 1 януари, и един високосен ден, който се добавя на всеки четири години и е разположен в началото на лятото след 30 юни. Месеците в този календар са четири по 31 дена и осем по 30 дена, като всяко тримесечие започва с 31 дневен месец (Януари, Април, Юли, Октомври). Календарът съдържа 52 седмици, които не

Балчов календар	Проект на Й.Вълчев
22 ден – единак	22 ден – единак
Декември – 30 дни	23 декември – 22 януари – 31 дни
Януари – 30 дни	23 януари – 21 февруари – 30 дни
Февруари – 31 дни	22 февруари – 22 март – 30 дни
Март – 30 дни	23 март – 23 април – 31 дни
Април – 30 дни	24 април – 23 май – 30 дни
Май – 31 дни	24 май – 22 юни – 30 дни
Юни – 30 дни	23 юни – 24 юли – 31 дни
Юли – 30 дни	25 юли – 23 август – 30 дни
Август – 31 дни	24 август – 22 септември – 30 дни
Септември – 30 дни	23 септември – 22 октомври – 31 дни
Октомври – 30 дни	23 октомври – 21 ноември – 30 дни
Ноември – 32/33 дни	22 ноември – 21 декември – 30 дни

⁹ псевдонаука, псевдоистория, публикации с популярен характер, без никаква научна основа, но имитиращи научно изследване! Обикновено внушават мегаломански, патриотарски идеи, за голямата древност, изключителност, висока култура и пр. на съответния народ, към който принадлежи “фолк-историка”. У нас това явление е известно и като „чалга-история” подобно на “масовата чалга-култура”. Понятието “фолк-хистори” (фолк-хистъри) е въведено в употреба от руския историк Д. М. Володихин, гл.редактор на списание “Русское средневековье”. Той определя това негативно явление “с натрупването на голямо количество историко-популярна литература, изцяло ориентирана към масовия некритичен читател. Тя преследва комерсиални (б.а. или идеологически) цели, но не това е главното. Характеризира се с полемичен тон и псевдонаучен метод на работа, изразяващ се в представянето на привидно логични конструкции, върху измислени факти и отсъствието на научни норми на представяне и доказване на хипотезите, които авторите предлагат”.

¹⁰ кумрани – “молещи се” е една от юдейските секти, предтечи на ранните християни.

¹¹ Този календар изглежда точен, и много подреден, и най-вече заради постоянството на датите е подържан от СССР, Франция и Индия на международно ниво, а през 1954 г. е одобрен от ООН, но разбира се не получава официално разпространение.

включват допълнителния и високосния ден. Всяка седмица съгласно християнския канон започва в неделя, като неделята се пада също така и първи ден в годината и първи ден на всяко тримесечие. (ДИ-КАБК)

Така става ясно, че Йордан Вълчев е заимствал “календарните си възстановки” от Балчо Нейков, който на свой ред през 1892 г., е заимствал (или просто преписал) идеите на Армелин, само три години след като последният е популяризировал календара си?

Идеите на Вълчев за календара, са възприети изцяло и популяризирани от Петър Добрев. Опитите му да търси негови двойници в Средна Азия, сред иранските народи, се оказват неуспешни. Другата голяма грешка, която допуска Петър Добрев е, че възприема на “юнашко доверие” за аксиома, изкуствените календарни постановки на Йордан Вълчев като образец за възстановка на хронологичната система използвана в древнобългарския календар. Добрев търси обяснения за етимологията на древнобългарските календарни понятия, с различни податки от древни езици, шумерски, акадски, асирийски, дравидски и дори от културата Мохенджо-Даро и

	Календар на Армелин от 1888 г. одобрен от ООН през 1954 г.	“Прабългарски календар” по Й.Вълчев от 1980 г.
Месеци	12	12
Дни във всеки месец	30 (8 месеца) 31 (4 месеца)	30 (8 месеца) 31 (4 месеца)
Разпределение на месеците в тримесечието	31, 30, 30	31, 30, 30
Брой на седмиците в годината	52	52
Брой на дните в седмиците	7	7
Начало на седмицата, тримесечията и годините	Неделя	Неделя
Общ брой на дните в месеците	364	364
Брой на дните във всяко тримесечие	91	91
Допълнителни нулеви дни	1 (новогодишен в края на годината)	1 (новогодишен в края на годината)
Високосни дни	1 (на 4 години в средата на годината)	1 (на 4 години в средата на годината)
Брой на дните в годината	365(366)	365(366)

Харапа, като цитира различни зодиакални названия и прави тенденциозното заключение, че те са производни на еламските зодиакални названия. (ПД-ППК, стр. 62-100) Но мълчаливо премълчава факта че при тези култури няма животински годишен цикъл, където всяка година носи име на определено животно. След П. Добрев много негови подражатели, особено след широкото навлизане на интернет в България, сътворяват всевъзможни “възстановки” на древнобългарския календар, без да се съобразяват с твърде оскъдната информация с която разполагаме по въпроса. В последните двадесет години, поради

големия брой лаици експлоатиращи темата, се стигна до създаването на множество заблуди относно древнобългарския календар. Оказа се, че той бил най-стария в света и е залегал в основата на календарите на маите, египтяните и дори догоните (племе в Африка), че бил най-точния календар, по-прецизен от григорианския и пр. небивалици типични за бързо развиващият се у нас жанр “фолкхистъри”.

Всичко това води до необходимостта от безпристрастен, строго научен, анализ на проблема, който да го изчисти от натрупалите се грешки, безумна патриотарска апологетика и изопачаване на фактите.

Понастоящем са известни само три документа, в които се използват древнобългарски календарни изрази. На първо място това е „Именникът на българските князе (канове)”. както казахме, по същество той представлява списък на древни български владетели, като за всеки един от тях е отбелязана годината и месеца на възкачване на престола. Годината носи име на животно, а месецът – пореден номер.

Другият извор е Чатларския надпис¹² на кан Омуртаг. В него наред с обясненията за строежа на аул и мост на р.Туча (дн. Тича) се казва: „Времето пък, когато се съгради, беше по български **сигор елем** (вол-година, месец начален), а по гръцки 15 индикт”.¹³ Третият документ, съдържащ

¹² по името на мястото където е намерен: близо до с. Чаталар (сега Хан Крум), в района на гр. Шумен. Названието Шумен, също е от др.бълг. произход, в ст.бълг. **шума** – гора, в ТМ, мандж. *šutin* – дълбока и непроходима, гъста гора. (ССТМЯ-2, стр. 429) Може да се свърже с монг. *sümeḡ* – тъмен, *sümeji*, ТМ, евенк. *simḡun*, негид. *simḡun*, орок. *simḡu(n)* – тъмно място, чув. *šēt* – тъмен, сенчест. В УФ ез. **simV* – тъмен. (S-AE)

¹³ буди недоумения коментара на О. Мудрак, че надписът съобщавал за построяването на гр. Преслав от българският хан Омуртаг през 15 индикт (по византийското летоизчисление 1.IX.821 - 31.VIII.822), явно авторът не знае че Преслав е построен по време на цар Симеон Велики, с цел да замени свързната с езичеството стара столица Плиска ! Селището възниква през втората половина на IX в. при управлението на княз Борис I като военен лагер с укрепен дворец и гарнизон,

календарен израз, е преписка на черноризец Тудор Докс за смъртта на княз Борис-Михаил: „В същата година (907) на 2 май в събота вечерта почина божият раб, бащата на този князТози Борис покръсти българите в годината **етх бехти** (в началото на година куче)” От цитираните по-горе извори могат да се извлекат следните датировки: **дилом твирем, дохс твирем, шегор вечем, верени алем, теку читем, дван шехтем, тох алтом, шегор твирем, имен (има) алем, сомор алтем, дилом тутом, сигор елем и етх бехти.**

Трябва да посочим че П. Добрев цитира още един пасаж от Рилския дамаскин (XVII в.) където “открива” календарен термин: “Тры сут великы добродетили – вера надежда любви. Но надежда оубо и любви. **Елма веш** осмь дни. Мала речем. Доверье хъше рашинекъа.” (ПД-ЦБД, стр. 55) В случая той свързва изрече “**елма веш**” с “алем” – първи а “веш” – с кавказко понятие означаващо луна, месец. Оказва се обаче че “елма¹⁴ веш” е изцяло старобългарски израз който означава “доколкото (защото) знам”¹⁵. Що се отнася до фразата “Доверье хъше рашинекъа” тук наистина може да се търси неславянски, възм. и древнобългарски произход¹⁶. Така става съвсем ясно че *елма веш* не е някакъв календарен термин а старобълг. израз означаващ “доколкото знам” или “защото знам”!

От достигналите откъслечни данни е видно че няма как да се изгради ясна представа за календара. Няма нито един документ който да уточнява дните в месеца, както е напр. в аналогичния древнотюркски календар (напр. в надписа на Кюл Тегин се казва: „Кюл Тегин умря (букв. угасна) в годината на овцата, в 17-тия ден и беше погребан на 27-мия ден от 9-тия месец”. ... А надгробният паметник бил издигнат „в годината на маймуната, 7-мия месец, 27-мия ден”.)

Според твърде оскъдната информация която дават наличните източници, не е възможно да се определи със сигурност дали календарът е лунен, лунно-слънчев или слънчев, поради което всякакви опити да се правят модели на неговото възстановяване са безплодни¹⁷. Ето защо се налага да се прибегне до услугите на сравнителния анализ, за изясняване етимологията на числителните бройни и названията на животните свързани с обозначаването на годините, което да покаже в крайна сметка, какъв е неговия произход, и да извършим сравнение на датировките, доколкото е възможно с познатия ни китайски циклов календар (изчислени и за интересуващото ни време, и широко достъпни чрез публикации в интернет – “Уикипедия”).

Г). Названия на месеците:

Г). алем – начален. Среща се в следните съчетания: **верени алем, имен (има) алем, сигор елем.** Формата *елем* от чаталарския надпис на кан Омуртаг е само вариант на основното понятие. В чув. *ülem* – напред, *val* – преден, *valtanxi* – първи, начален. В тюрк. ез. *alim, alin* – чело, лице, *al* – преден,

разположен на 30 км от столицата Плиска. През 893 г., след Преславския църковно-народен събор, селището е обявено за столица на България, извършено е мащабно строителство, което го превръща в столица и седалище на първата българска книжовна школа.

¹⁴ *елма, иельма, иельми* – тъй като, доколко, колко. (ПЩСС, стр. 803). Въпросният съюз и уточняваща частица, показва пряк паралел с чув. *wal, wali* – за отностно + чув. *ma* – защо = *wal + ma* – защото, доколкото. Имаме ясна др.бълг. дума съхранена в ст.бълг. Също в с осет. *wal (ual)* – доколко, колко, сега, после. (ВА-С-4, стр.45)

¹⁵ *елма* – доколкото, а *веш* отразява славянското *veim, veц* – природа, естество, предмет, но и знание, напр. вечер, вещица – знаещ, имащ знания, също съвр. бълг. *вещ* съм в нещо, т.е. имам знания и умения в дадена област, а БЕР посочва диал. (Прилеп, Македония) *веш* - знаещ. (ИС-СДРЯ-1, стр. 825-826, 253-254),(БЕР-1, стр. 140)

¹⁶ Последният израз е наистина с вероятен др.бълг., ирански произход: в сарматски *хас (khas)*, осет. дигор. *axsi*, ягноб., пуш. *xiš*, талиш., перс. *хош*, шугн. *хѳс*, гилан. *хиш*, язгулем. *хѳш*, сарик. *хѳш* – добър, хубав, и в пехлеви *rāstan, rōšn*, осет. *rog, roxs*, искаш. *raušan*, вахан. *rokhn, ryšan*, язгулем. *rošnaha* – светлина, искаш. *rošni*, вахан. *rakhnig*, сангличи *rošnai* – огън, пожар. Целият израз придобива следния смисъл: “Три са великите добродетели, вяра, надежда и любов. Но надеждата така и любовта, както знам (в) осмия ден. Малко ще добавя (ще кажа) доверието е хубаво като светлината”.

¹⁷ В това отношение следното твърдение, неподкрепено от каквито и да е аргументи и изцяло невярно по съдържание, буди голямо недоумение: “Последните изследвания показват, че началото на календара е през 5505 пр. Хр. С 12 годишния си цикъл календарът прилича на китайския, но е по древен и по-скоро е негов първоизточник. През 1976 г. ЮНЕСКО обявява древнобългарския календар за най-точния в света. Според изследванията на астрономи, физици и математици последната корекция на нашия календар е извършена през 4768 г. пр.н.е. За него проф. М. Лонгон казва следното във френското списание “Население и общество”: Научно е доказано, че прабългарите в далечното минало са притежавали един от най-съвършените календари в света, по-приемлив от китайския и индийския начин на леточисление, по-достъпен и по-практичен”. (Цит. по книгата на Борис Чолпанов “Славата на България”, Военно издателство, София, 1988 г.; стр. 23.) РАДИ ПАНАЙОТОВ <http://otworiochi.blogspot.com/2010/05/1976.html> Това че въпр. проф. Лонгин е направил „реверанс” към българите и България по някакъв повод, изобщо не прави вярно твърдението му!

начален. В ТМ, евенк. *elekēs*, евен. *elъkъs*, негид. *elexas* – начален. Също в др.тюрк. *ilki* – преден, изток, в бурятски *elge(n)* – по посока на слънцето, в татар., башкир., уйгур. *ileri* – първи, начален. (МФ-ЭСЧЯ-1, стр. 98), (ССТМЯ-2, стр. 449), (S-AE) Древнобългарското **аль* е означавало преден, фронт, чело, начало, а *алем* – първи, начален. Мудрак също предлага тази етимология.

2). *вечем* – трети, среща се в изреча *шегор вечем*. Ясен паралел с чув. *vişşē* три, *vişşēmēš* – трети. Така че др.българска форма е била *веч* / *вечем* – три, трети. Думата е фиксирана в волжкобългарски погребален надпис *več* – три. (НА-БЧ) В останалите тюрк. ез. *üç* / *uş* / *öç* / *üs* – три. (S-AE) Произходът на тюркското **üč* (**öč*) – три не е много ясен, според Рамстедт първоначалното значение е било малък. Старостин посочва монг. *γičün* – тридесет, заето в евенк. *gutün*, *gučün* – 30, като явно в пратюрк. *γič* е означавало три. (S-AE) Л. Болд доказва че *γič* е древномонголската форма на три¹⁸. Мудрак също предлага тази етимология.

3). *тутом* – четвърти, среща се в изреча „*дилом тутом*“. В чувашки *tāvattā* – четири, *tāvattāmēš* – четвърти, думата е зафиксирена във волжкобългарски погребален надпис като *tuat* / *tuatm* – четири, четвърти, което потвърждава напълно отнасянето към календарния термин. (НА-БЧ) Българската форма е била *тут* / *тутом* – четири, четвърти. Мудрак също свързва др.българска числително с чувашкото. Но липсва прилика с останалите алтайски езици¹⁹, изкл. евенк. *tūteken* – четиригодишен лос (ТМ *tōkī* – елен, лос). (ССТМЯ-2, стр.224). Следва да се подчертае, че древнобългарската и чувашката форма показват най-голяма прилика със самодийските езици, в селкупски *tētty*, ненецки *tъet*, енецки *teto*, нганасянски *tef^e*, камасински *tee'd^e* – четири, което говори за друг изходен урало-алтайски корен, различен от тюрко-монголската протоформа²⁰! За прасамодийското **tettā*, известният чешки лингвист В. Блажек предлага, че е било заето от пратюркски, като негов източник е най-вероятно пратюркския др.българска език, тъй като то отразява промеждутъчния стадий на развитие тюрк. **dört* > българска **tüät* > чув. *tāvattā* – четири (Blážek 1999: 93).²¹ Но Блажек греша. Тюрк. **dört*, има общ произход с монг. *dörvön*, ТМ **dügin* (**deki* – 40), протояп. **dә-* (свър. яп. *yó*), протоалт. **tōj-*, а прачув. и др.българска форми имат друг произход – от самодийски.

4). *алтом*, *алтем* – шест, среща се в изразите „*тох алтом*“, „*сомор алтем*“. Най-близко е чув. *ultā*, *ulttā* – шест, *ulttāmēš* – шести. Така др.българска форма е била *алт* / *алтом* (*алтем*) – шест, шести. В др.тюрк. *altı*, в ост. тюрк. ез. *alti*, *alta*, *olti* – шест. Формата е изцяло тюркиска и отсъства в другите алтайски езици²². Етимологията на образуване е свързана с тюрк. (и тохарско) **al* – ръка²³, длан, пет пръста, т.е. **al* + *tъ* ще означава следващият след петте пръста на едната ръка, тъй като суфикса *-tъ* е словообразователен в тюркските езици. Това броене е запазено при монголите в Афганистан: „една ръка и един отгоре“ – шест²⁴. (МФ-ЭСЧЯ-2, стр. 280) Мудрак също приема тази възстановка, от др.чув. *oltъm*.

5). *читем* – седми, споменат в изреча „*теку читем*“. В надгробен волжкобългарски надпис се среща под формата *žeti* – седем, в свър.чув. *šiččē*, *sič(ě)* – седем, *šiččēmēš* – седми, което изяснява и др.българска календарен термин, *чит* / *читем* – седем, седми. В др.тюрк. *yeti*, в повечето тюрк. ез. *jeti*, *jedi*, но в тув., тофл. *čedi*, шор. *četti*, хакас. *četi*, *čittэ*, долган. *hette*, балкар., казах., кирг. *džeti*, *žeti* –

¹⁸ Той посочва монг. съществ. *ač* – внук, *žič* – правнук, *γič* – праправнук, съотв. *ači* – първи, *žiči* – втори, *γiči* – трети. Древният афикс *-či* не се е съхранил в свър.монг., но е запазен в тюрк. ез. под формата *-nči* с който се образуват числ. бройни. Изразът „*žiči, γiči ügöljeü*“ – два-три пъти е използван в „Тайната история на Монголите“ (ЛБ-ИРАПЧМЯ)

¹⁹ В др.тюрк. *tört*, в останалите тюрк. ез. *dört/tört* – четири, в ТМ, евенк., евен. *dīγī*, солон. *digī*, орош., удег. *dī*, нан. *duī*, улч. *dui(n)*, орок. *džīn*, мандж. *dujin*, *duin*, също в ТМ **deki* – четиридесет, в монг. *dörbe(n)*, халха-монг. *döröb*, бурят. *dürbe(n)*, калмик. *dörwп*, ордос. *dörwö*, дагур. *durub*, *durəb* – четири, съотв. *dətər/dutər* – четвърти, *duč*, *duči*, *dučün*, *döči*, *dočün* е четиридесет, в яп. *jo*, пр.яп. **dә-* четири, протоалтайска форма **tōj* – четири. (S-AE)

²⁰ Numbers in Asian Languages <http://www.zompist.com/numbers.shtml>

²¹ вж. статията на В. Наполски: Напольских В. В. (Ижевск) Реконструкция числительных и реконструкция систем счисления: уральские языки. Числа в системе культуры: Сб. статей / Сост. М. В. Ахметова. Москва: РГГУ, 2012; с. 197-219

²² В монг. *jirghughan*, халха-монг., ордос. *dzhurgaa*, бурят. *zurgaan*, калмик. *zurhn* – шест. (S-AE)

²³ В тох.(б) *alyiye*, тох.(а) *alid*, пр.тох. *āli* – ръка, длан, е алтайска заемка.

²⁴ Ако погледнем монголските названия на шестицата се наблюдава същата закономерност – общомонголското **gar* означава ръка, респ. пет пръста (в случая видоизменено до *dzhur*, *zur*) и *anx* – първи, начелен, т.е. първия от другата ръка.

седем. Мудрак също приема че *читем* е седем. Алтайските тюркски форми започващи с „ч“ са идентични с др.българ.! Произходът на понятието не е много ясен²⁵. (МФ-ЭСЧЯ-2, стр. 126) Всъщност тюрк. форми, особено чувашката показват ясен урал-алтайски паралел с фин. *seitsemän*, карел. *šeiččemen*, веп. *seiččeme*, ест. *seitse*, саам. *čiez̄h, čiččám*, удмурт. *siz̄im*, коми *sizim*, мар. *šimīt, šimim*, мордв. *sisem*, унг. *hét*, манси *sat*, в самодийските езици, селкуп. *selči*, ненец. *s'iviv*, енец. *sew*, нганасян. *s'ayb^с*, камасин. *sej'bū* – седем²⁶. Както се вижда, налице е общ урал-алтайски корен *se/*sī, *set/*čēt, *sič/*šič – седем, и чувашката форма максимално се е сляла с угрофинските! Много интересен факт е че в кит. 七 – 7, съвр. ф-ма *qī*, др.кит. *shit (tshit)*, в клас. кит. и ранносреднов. кит. *shjət, shjüt (sjət)*, а др.кит. произношение напълно съвпада с др.българ. (S-DChCh) Так че е възможно, източникът на др.българ.-чув. форма, да бъде др.кит. език. Блажек смята че подобни форми на названия на число 7, се срещат в етруск. *semph*, баск. *zazpi*, хурит. *šitta*, картвел. *šwid, и в края на краищата, вероятно всички те са прадревни заимствания на палеолитен (бореален) равнище, от прасемит. *sábatum – седмица. Тук се отнася и ПИЕ форма *septm.²⁷ В нашия случай, др.българ.-прачув. (савирска) форма се явяват или заемане от др.кит., или имат древен уралски произход. Блажек смята че от др.кит. е заето и тюрк. *jetti -7.

6). **шехтем** – осем, в израза „**двадесет шехтем**“. Среца се върху волжкобългарски надгробен надпис като *sagir*, в съвр. чув. *säkkär* – осем, *säkkärměš* - осми. Суфиксът –*är* се смята за аналог на дре.тюрк. суфикс –*iz*. В др.тюрк. *säkiz*, в ост. тюрк. ез. *sekiz, sigez* - осем, но в тувински *ses*, карагаски *sehes* – осем. Др.българ. форма, **шехт / шехтем**, се доближава до тувинската и карагаската. Много далечна прилика с ТМ, евенк., улч., орок., негид. *zharkun*, евен. *zharkъn*, мандж. *zhakûn*, солон. *zhakku*, нан. *zhaqṑḑ* – осем. (ССТМЯ-1, стр. 251), (МФ-ЭСЧЯ-2, стр. 6-7) Етимологията на числителното не е установена²⁸. Затова пък се открива интересна аналогия със самодийските езици: в селкуп. *sitty^тty*, ненец. *šidendъet*, енец. *šizъet*, нганасян. *sitidh^тel*, камасин. *šēntee'* – осем, което говори за древен урал-алтайски корен! Буквално самодийските форми означават „две по четири“, в селкуп. *sitty*, ненец. *šidъa*, енец. *šizhe*, нганасян. *siti*, камасин. *šide* – две и в селкуп. *t^тty*, ненец. *tъet*, енец. *teto*, нганасян. *te^т*, камасин. *tee'd^т* – четири²⁹. Най-вероятно др.българ. **шехт** е производно на **шех-тум** – две по четири!? В такъв случай би следвало да се очаква др.българ. *še / seh* – две, *šehem* – втори, виж саръ-уйг. *šigī* – две, в мандж. *zhuwe*, негид. *zhul*, монг. (донган.) *ghua*, в останалите монг. наречия *хоуор* – две. Тук трябва да посочим и ТМ *džū, džū(r), džuwe* - две, монг. *džir- / džur-* двойка, двоен, древномонг. *žiči* – две, волжкобългар. *žiarm* – двадесет, съвр. чув. *širēm* – двадесет. (ССТМЯ-1, 276-277) Интересен паралел на самодийско-др.българ.-др.алт. форма на число 2, се открива в афраз. *čīn, акад. *šina*, финик. *šnm*, евр. *šəna'im*, също в хурит. *šin*, урарт. *šišə*, протонахс. (прачечен.-инг.) *šī(n), съвр. чечен.-ингуш. *ši'* - две. Това говори за много древно заимстване, или проникване в Централна Азия, на носители на хурито-урартския език (съвм. миграция на пратохари и прахурити)³⁰. Мудрак разчита неправилно календарния израз като „двадесет шехтем“ и извежда погрешно

²⁵ според едно от мненията се предполага връзка с тюркското *jē – ям, т.е. седмият пръст е този с който се яде, тъй като по аналогичен начин се образува монголското *dologhan, doloo* – седем, от *doloox* – облизвам, пръста който се облизва при ядене, което не е вярно.

²⁶ Numbers in Asian Languages <http://www.zompist.com/numbers.shtml>

²⁷ Наполски, цит.съч.

²⁸ Ряснен предлага остроумното *säk-giz* – скочи, изхождайки от детските броилки, но тезата му не се приема. Други автори търсят връзка с *eki / *iki – две, сдвоен, умножен по две.

²⁹ Numbers in Asian Languages <http://www.zompist.com/numbers.shtml>

³⁰ За миграцията на тохарите има две хипотези, съотв. за северния и южния път. В археологическо и лингвистично отношение, много по-убедителна е „южната хипотеза“ – миграция от Северното Черноморие, през Балканите, Анатолия, Загроса, Ср. Азия, до Таримската котловина и Гансуйския коридор. В език. отн. ср.: хурит. *taršuwa-ni* – човек и названието на народа тури, Туран (китайските **динлинни** / Dingling 丁零, в др.кит. и еп. Хан: *trēng-rīng, tēng-rīng*, което отг. на „*троани / фроани*“ по Птолемей, „*фруни*“ по Д. Перигет, и „*фруни*“ по Страбона, както и на „тури“ според Авестата. Другите по-стари кит. форми са: **данлюо** (Danluo) 旦囉, в др.кит. *tānh-rhāk, tānh-rāk*, **Данлан** (Dānlán) 檀嵐, в др.кит. *thamām*, **Данлин** (Dānlín) 檀林, в др.кит. *tāmāt*, **Дунхуан** (Dunhuang) 敦煌, в др.кит. *tūr-w(h)ān*, ср. с града Троана (Troana) у Птолемей и согд. назв. Дурван (Drw'n / Thruwān), което показва че източните предели на Туран са били Алтай, Тяньшан и Дунхуан). Турите са древен европейски народ в Южен Сибир, които са били основата на сибирските скити (след тяхната иранизация, настъпила с разселването на носителите на андроновската арх. к-ра). Откриват се и хурито-тохарски лексикални паралели. Някои от тях са: хур. *ag*, урарт. *agu* – вода, предвождам, шум. *agazi* – вожд, в тох.(а,б) *āg* – вода, предвождам, хур., урарт. *pal* – зная, казвам, тох.(а,б) *pālsk* – мисля, „-sk“ производна дума на тох. *pālk* – разглеждам, обсъждам, изучавам. Възм. от пратох. е попада в алт. ез. *bāly* – знак, мъдрост, ст.българ. (от др.българ) *белег* – знак, също в хур.

др.българ. *extem* – пет. Той предлага етимолог. вр. с др.яп. *itu* – пет, и възможно с тюрк. **elliγ* – петдесет < **et-liγ*, чагат. *ittik*. Но тюрк. *elliγ* – петдесет, е производно на думата *al / el* – длан, пет пръста, в чув. *al, alē* – петдесет. В съвр.яп. *itsú*, кор. *tasət, tasəs*, ТМ **tuŋga*, монг. *tabu(n), tav* – пет, праалт. **t`u* – пет, което има уралски паралел в угро-финското **witte* – пет³¹, произлизащо от самодийското *uda, uty* – длан, ръка, също в др.тюрк. *udluq*, саръ-югур. *utuq, otuq*, хак. *ustux*, шор. *ustuq* – бедро, коляно, яп. *udē, te* – ръка, ст.българ. (от др.българ. пр.) **оудъ** – крайник (ръка, крак, част от тялото). Ако хипотет. *emx / extem* е пет по Мудрак, то трябва да отразява др.българ. *уд* – крайник (ръка), или трябва да очакваме *уд / удем* – пет?

7). **твирем** – девет, среща се в изразите „**диплом твирем**“, „**дохс твирем**“, „**шегор твирем**“. Аналогично в волжкобългарски надгробен надпис *toxr, toxur*, в съвр. чув. *tāhār* – девет, *tāhārmēš* – девети. (НА-БЧ) В др.тюрк. *toquz* - девет³². Етимологията на думата според М. Федотов се свързва с монг. *toqur* – с разперени пръсти. (МФ-ЭСЧЯ-2, стр. 202-203) Всъщност това е монголското название за педя, в монг. *töγe, tūhē*, халха-монг., бурят., калмик., ордос. *tō* – „голяма педя“ мярка около 22-23 см, свързана с разстоянието от палеца до 4 пръст на ръката при максимално разперване на пръстите. Етимологията на др.българ. календарен термин се изяснява напълно от ТМ форми, в нан. *tawar*, улч. *tawali*, евенк. *toγor*, евен. *toγыр*, негид. *toγoj*, мандж., ороц., удег. *tō* – голяма педя (последните три форми са заемки от монг.), яп. *tuka* – мярка от четири пръста, ностратически паралел в мегрелското *ʼkou, ʼku* – педя. (S-AE), (ССТМЯ-2, стр. 190-191) Ясно се вижда, че др.българ. форма е идентична с нанайската, а чувашката с монг., евенкски и евенски. Образоването на числото девет е от една ръка – пет пръста плюс една „голяма педя“ или от първи до четвърти пръст на другата ръка, 5+4=9! Така или иначе древнобългарското понятие **твир/твирем** – девет, девети, е много по-близо до тунгусоманджурските отколкото до тюркските форми! За Мудрак **твирем** означава втори, от др.чув. *tāberəm* - друг, втори, съвр.чув. *tēperēm* - друг, а думата е производна на тюрк. *bir*, чув. *per* – едно, и алт. **dui-* две, втори, двойка.

8). **бехти** – вероятно значение начало. Среща се в единствен израз „**emx бехти**“ от преписката на Тудор Докс, който съобщава че тогава българите се покръстили. Повечето изследователи смятат, че това е „сгрешен“ препис на хипотетичното др.българ. **бех**, отговарящо на чув. *pilēk* – пет³³, *pillēkmēš* – пети, във волжкобългар. надпис *bialm, piālim* – пети, още повече че другите тюркски форми *beš / bes* са по-близки до **бех**. Но изхождайки от волжкобългар. пример, би трябвало да очакваме не **бехти**, а „**белем**“, така че по-вероятно на основата на **бехти** стои чув. *pit* – лице, в др.тюрк. *bit*, останалите тюрк. ез. *bet / bit*, в ТМ, евенк. *bāde*, евен. *bād* – лице, в тувин. *beti* – лицева страна, др. япон. *p(j)itap(j)i*, съвр. япон. *hitai* - чело. (МФ-ЭСЧЯ-1, стр. 452-453, 436-437), (ДТС, стр. 103), (S-AE) Въпр. дума вероятно е китайска заемка, от 肆, съвр. ф-ма *bí*, др.кит. *bhits*, клас.ст.кит.

paγi, pahi – глава, шум. *ba`i* – лице, др.кор. *pāki* – теме, и тюрк. *baş* – глава, в иран.ез. **pešany* – чело, нос, хур. *wali* – червей, тох.(а) *wal*, тох.(б) *yel* – червей, енис. кет. *ōyl*, котски *ōllə* – червей, урарт. *guniše*, шумер. *guana* – битка, тох.(а) *kuñas* – сбиване, битка, урарт. *šuše* – овца, в тох.(а) *šoś* – също (вж. българ. *шушляк* – дебела и пухкава вълна), хур. *šaphal(d)i, šarxala*, урарт. *šalmathi* – ляв, ляво, тох.(а) *šālyi*, тох.(б) *šwālyai, šaiwai* – ляв, ляво, ст.българ. *шуй* – ляво, шуица – лява ръка, общетюрк. *sol / sul* – ляв, шумер. *šu, sum, šux* – ръка, от семит. акад. *šumēlu* – ляв., хур. *p(w)andi* – десен, дясна страна, в тох.(а) *pāčī* – десен, *apāt* – дясна страна, акад. *pāmu* – страна, граница, хур. *ubi* – просо, ечемик, урарт. *ebi* – просо, тох.(а,б) *уар* – просо, хур. *umini*, урарт. *ebani* – страна, поле, тох.(а) *уре*, тох.(б) *уароу* – страна, държава, хур. **sawl* – здрав, жизнен, тох.(б) *šailiē* – също, хур. *utte* – сено, тох. (а) *atī*, тох.(б) *atiyo* – сено, ст.българ. (др.болг.) *отава*, чув. *uta* – сено, хур. *aše* – животинска кожа, шумер. *aš* – кожен мех, тох.(а) *yats*, тох.(б) *yetse* – животинска кожа, хур. *sije* – вода, *išena* – дъжд, тох.(а) *swase*, тох.(б) *swese* – дъжд, тюрк. *šu / su* – вода, хур. *teuna* – много, голям и тох./алт. *tumane* – голямо число, 10 000, хурит. *šu-kki, šu-kku*, урат. *šu-sini* – едно и тох. (а) *ša*, (б) *še* – едно, и др. Също вж. назв. *зуми / куми*, на народа които е мигрирал към Ср. Азия съвм. с народа *тукри* (пратохарите) и синокавказското **ket* – човек, самоназв. *кети, хати*, както и *куми* – народът дал вероятно името на областта Кутайси в Грузия. Вж. също хур. *taγe, tahe, tae* – хора, и ТМ евенк. *teγe* – народ (възм. и това да е едно от вероятните обяснения за произхода на названието тохари (тахари у Страбон).

³¹ фин. *viisi*, ест. *viis*, саам. *viht, vitt*, мордв. *vele*, мар. *wiç*, удмурт., коми *viŋ*, хант. *wet*, манси *ät*, венг. *öt* – пять. (Старостин)

³² В тур., тюркм. *dokuz*, азърб. *doqquz*, уйгур. *toqquz*, кумик., балкар. *toghuz*, татар. *tugiz*, казах. *toghiz*, кирг. *toghuz*, долган., шор. *togus*, тув. *tos*, карагаз. *tohos* – девет.

³³ Чув. *pilēk* – пет, показва ясен и недвусмислен паралел с пр.тюрк. **bilek*, в др.тюрк. (уйг.) *biläk*, тур., тюркм., тув., казах., кирг., балкар., кумик. *bilek*, узб. *bilak*, татар. *beläk*, хакас. *pəlek* – китка на ръка, т.е. пет пръста, в българ. диал. **пелка** – длан, китка (може да се мисли за реконструкция на др.българ. **пелем** – пети ?) а що се отнася до общотюрк. **beš* - пет, то има съвсем друг произход, от тохарското **pēš* – пет. (BC-ЕСПТ) Същото може да се предполага и за тюрк. **bīr/pīr* – едно и тох.(а) *ana-pār* – преден, пръв, т.е. пратох. *pār*, подобно на хет. *para* е озн. едно, пръв.

bhić, еп. Хан *bhjaś*, еп. Вей, Тан *bhjiś* – нос, преден, начало, пръв. (S-DChCh) Следователно др.българ. **бехму** (*beth / beht*) би следвало да означава лице, начало на годината. Също интересна податка е монг. *bitüün* – навечерието на новата година, новолуние (в др. тюрк. *büt*, тюрк. ез. *bit / but* – расте, съзрява, др.тюрк. *tun* – пръв), *bitüüleg* – новогодишно тържество. (РМРС, стр.631), (ДТС, стр. 133, 586) Като по-малко вероятно може да посочим чувашкото *puş, poş* – глава, *puşlaměş* – глаевн, начален, преден, пръв, в българ. диал. **пача** – глава (др.българ. произход ?)³⁴, в др.тюрк. *baştinqi* – начален, *baştinq* – пръв, от *baş* – глава³⁵. (ДТС,стр.88) Мудрак смята че *emx* – е едно и също с *extem* – пети, но конструкцията е друга, числителното е поставено пред названието на годината, в случая **бехми**, което той тълкува като маймуна, от тюрк. **bićin*, (монг. *bić*) – маймуна. (РМРС, стр. 631)

Интересен е въпроса със словообразователния суф. за числителни редни –**ом** / –**ем**. Той се среща и в някои иран. ез. (осетински), и в надписите от Волжка България. Н. Ашмарин, а след него и Н. Андреев смятат че съвр. чув. суфикс –*měš*, е сложностъставен образуван от древния събирателен суф. –*m*, и –*ěš*, което е форма на общетюрк. притежателен афикс за 3 лице –*si*.³⁶ Но може да се предложи и др. решение – резултат от местно угрофинско влияние. В хантския ез., числителните се образуват с идентичния суфикс –*met* / –*müt*.³⁷

И така можем да реконструирме др.българ. числителни известни от календарните изрази: **ал/алем** – начален, **шех/шехем** – втори (?), **веч/вечем** – трети, **тут/тутом** – четвърти, **пел(ек)/пелем** – пети (?), **алт/алтом (алтем)** – шести, **чит/читем** – седми, **шехт(ут)/шехтем** – осми, **твир/твирем** – девети.

II). Названия на годините

Названията на годините в древнобългарския календар, аналогично на другите подобни източни 12-год. циклови календари отговарят на имената на 12 животни. От наличните източници са познати 10 древнобългарски названия, а за останалите 2 може само да се предполага косвено, какви са били евентуално.

1). сомор – самур, или лалугер. Тази дума погрешно се интерпретира като мишка, под влияние на тюрк. *sićkan*³⁸. М. Москов посочва татаро-мишарското *sömöran* – лалугер. (ММ-ИБХ,стр.86) В

³⁴ вж. също волжкобългар. име Пачман (съхр. и като българ. фам. име Пачаманов(и), също българ. фам. име Пачауров(и), и чув. им. Пачакан, Пачман, Пачук, Пачура), един от последните предводители на волжките българи, който в битката през 1223 г. под гр. Кернек, заедно с волжкобългар. владетел Челбир победили монголите на Бату. Получава титлата “*ёмпү*” – цар, владетел, и управлява до 1237 г., когато монголите унищожават волжкобългар. държавност, и го екзекутират. Интересна е волжкобългар. титла *ёмпү*, в ТМ *amba(n)*, орок. *ambaramdži* – велик, голям, монг. *amban, amba* – тежък, голям, др.яп. *om(w)o*, съвр. яп. *ото-*, диал. *mbú-* тежък, кор. *tugəp* – тежък, праалт. **ambe* – голям, тежък. Основателят на киданската династия Ляо (X в.) е носил името Абаоци (Елюй Амбагай), така че “амбаг” е титла. Според М. Федотов *ётпү* – цар, владетел е произв. на *ёт* – по-старши, но ясно се демонстрира древна алтайска чувашко-монг.-ТМ-кор.-яп. лексикална аналогия. (МФ-ЭСЧЯ-1, стр. 149) Българ. тюрколог В. Стоянов смята името Пачан е куманско по произход и с неизвестна етимология. Напълно възм. произходът на изх. дума *pać / paš* – глава, да е нечувашки, респ. др.българ., а по-късна кипчакска заемка куманския ез. (в шор. *paš*, хак. *pas*). В БЕР зн. *пача* – глава, липсва.

³⁵ Самото тюрк. *baş* – глава, вероятно е по-стара иранска (или хуритска) заемка, в пехлеви *peš*, съвр.перс., белуджи, пуш. *pešānī*, ягноб. *pešona* – чело, белуджи *poz, ponz*, пуш. *pazah*, осет. *fyndz* – нос, вахан. *pəc* – лице и в осет. *fyccag / fićag*, ягноб. *peštar*, кюрд. *peş*, перс., пуш., язгул., белуджи *peš*, шугн. *pəx'* – ранен (начален). Посочените от Старостин алтайски паралели, в монг. *malzan, melzen* – плешив, в ТМ-езиците *melimki, melimu* – шийни прешлени, тил, кор. *märi* – глава, са нереални.

³⁶ вж. Л. С. Левитская. *Историческая морфология чувашского языка*. М. 1976. стр.49

³⁷ вж. Спирякова Людмила Тихоновна. *МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЧИСЛИТЕЛЬНЫХ ХАНТЫЙСКОГО ЯЗЫКА (на материале шурьшкарского и казымского диалектов)*. АВТОРЕФЕРАТ диссертации на соискание учёной степени кандидата филологических наук. Санкт-Петербург 2009 г., стр.8), (Ашмарин „Булгары и чувашы”.1902:38,72-76,103), (М.З.Закиев, Я.Ф. Кузьмин-Юманани „О чувашизмах в болгарской эпиграфике” - <http://tashlar.narod.ru/text/zaky-kzm-yumnd.htm>)

³⁸ точен негов аналог е чув. *šāši* – мишка, ст.българ. (от др.българ. пр.) *соуица* – полска мишка, българ. *съсыл, съсел* – плъх, *суяк* – лалугер, *шошел* – голям заек. Съотв. в др.тюрк. *sićqan*, тур., азерб., тюркм., *sićan*, татар. *sićqan, tişqan*, уйг. *saćqan, śaćqan*, хакас. *sişxan*, якут. *čiš*, балкар. *sićxan*, кирг. *čičqan*, казах. *tişqan* – мишка, в ТМ, евенк. *čīra* – мишка, в монг.

татар., тур. *samur*, тюркм. *samyр*, чув. *sävär*, хакас. *sarбах*, шор. *šarbaq*, якут. *sārba* – самур³⁹, собол, хермелин (*Mustella/Martes zibellina*), по зоологическата класификация. В някои тюрк.ез., уйг., тюркм. *jumran*, башкир., татар. *jomran*, балкар. *džuburan* – лалугер. (S-AE) Произходът на др.българ. календарен термин се изяснява от монг. *zuram*, в бурят. *zumara*, *zumbara*, ТМ, в солон. *džumbra*, *zhumbra*, мандж. *džumara*, *zhumara*, *džumarha*, *zhumarha* – лалугер. (ССТМЯ-1, стр. 275) Вероятната етимология е свързана с протоалтайската форма **sēma*, монг. **sem*, халха-монг., калмик. *sem*, бурят. *hem*, ордос. *semēr*, донган. *šīэтэ*, монгол. *sэмүгэр*, ТМ, в евенк., нан. *sumet*, евен. *hum*, нан., улч., орош. *sumeci*, удег. *sumemesi*, кор. *súm*, яп. **sátá*, *saté* – скривам се, изчезвам в българ. **шмузгам се**. (др.българ. пр. ?) Произходът на думата **сомор** / **самур** се свързва с животно живеещо в дупка, скриващо се в земята, респ. мишка, лалугер. (S-AE), (ССТМЯ-2, стр. 126) Интересен ностратически паралел е картвелското, в лазки *dzemur*, груз. *dzaml* – голям планински плъх и бореален, в семитски, акад. *ušumtu*, *šumtu*, араб. *šīm*, афразийски, чадски *swàta* – плъх. (Старостин). Напълно неприемливо е мнението на Мудрак: *сомор* – куче, от тюрк. **sonar* – лов с кучета, ТМ **suna* – повод, каишка за ловно куче, ср.кор. *sanhāiny* – лов⁴⁰.

2). **шегор** – бик, вол. Среща се в изразите „**шегор вечем**“, „**шегор твирем**“, „**сигор елем**“. Думата показва алтайски произход. В пр.тюрк. **sigo*, карахан. *sīyir*, уйг., узб. *sigir*, куман. *sigir*, тур. *sir*, азерб., тюркм. *sīyir*, татар., кирг., казах., ногай., кумик. *sijir*, башкир. *hijir* – бик. Така смята и Мудрак. Съществува и друго общоалтайско по произход название на бика / вола **h`ōk`irV`-e*, в тюрк. ез., в др.тюрк. *ōküz*, в ост.тюрк. езици *ögüz*, *ögiz*, *ogus*, *hokiz*, *höküz*, пратюркиска форма **ökür*, заета в унг. *ökör*, в чув. *vägär*, *vākär*⁴¹. В монг. *üker*, *xuker*, *xuger*, халха-монг., бурят. *üxer*, калмик. *ükr*, ордос. *üker*, дагур. *xukur*, *hukure*, в ТМ, евенк. *hukur*, евен. *höken*, *hökön*, солон. *uxur* – бик, вол⁴², в яп. *ouši*, кор. *hwangso* – теле. (S-AE). Но както се вижда от първия пример коренът **sigo*, единствено в тюрк. езици има разширение със значение бик, вол, докато в останалите алтайски, вкл. и в самите тюрк. ез., така се наричат елените и козите: в тюрк. езици, др.тюрк. *sīyun*, тур. *sin*, узб. *siyün*, азерб. *sīyün*, тюркм. *sīyün*, хакас., шор., тув. *sin*, каракалп. *suwin* – елен, монг. *segenek*, *sejiniig*, халха-монг. *sijneg*, бурят. *hīneg*, калмик. *sīnək* – козел, ТМ, евен. *segdžen*, диал. *sekserge*, в яп. *šikā* – елен, *suu`karu* – кошута. Това показва че най-вероятно тюрк. названия на бика също са възникнали под индоевропейско (индоиранско) въздействие⁴³. В санскрит *śakkarḥ*, *śakvarḥ*, перс. *sowr*, *saur*, пуш. *saur*, хинди *sār*, *saur*, кашмир. *hakhoru*, *hakhürü*, непал. *chāṛā*, в дард. ез. *śakrá*, *śakkara*, *śakvara*, *hakhur*, *hakhoru* – бик. (DDSA) Индоиранските форми показват паралел в семитски, акад. *šūru*, хеврею *šōr*, араб. *šwrh*, етиоп. *sor*, *šor*, др.египет. *šsr* – бивол, говедо, и вероятно са резултат от близоизточните контакти на разселващите се праиндоиранци, тъй като подобна форма отсъства от останалите индоевроп. ез. Така или иначе **шегор** показва идентичност с тюркските форми!

3). **дван** – заек. Среща се в изрече „**дван шехтем**“. Произходът на названието не е много ясен, но най-вероятно е индоирански. Обикновено се посочват паралелите с тюркското название на заека, в др.тюрк. *tabišyan*, тюркм. *towšan*, азерб. *dowšan*, турски, ногай., кумик., каракалп. *tawšan*, уйгур.,

čičaγulin – къртица, лалугер. Урало-алтайски паралел с удмурт. *syknyu*, коми *sösknyu*, ест. *suskoms*, саам. *süsske* – гриза. В ТМ *singeri*, *sigar* – мишка, е от един корен с тюрк. *sungar* – лалугер. Т.е. при др.българ. *суица*, *съсел*, аналог на тюрк. *сичкан*, няма как **сомор** също да означава мишка!

³⁹ Партянското *sīmur*, *sīmor*, пехлеви *smūr*, *samōr*, съвр. перс. *samūr* – самур, в осет. *samur-guj* – куче, ловец на самури, са алтайски заемки, въпреки опита на П. Добрев да ги представи за исконно ирански !?

⁴⁰ също в кит. 獐 съвр. ф-ма *xiān*, др.кит. *snhen` (snhar`)* – есенен лов, пр.алт. **sōnu* (**sonar*) – ловно куче, ср.кор. **sānhāiny*, съвр.кор. *sanjanγ* – лов, пр.яп. **sūnā-tər-*, др.яп. *suna-tor-*, ср.яп. *sūnā-tōr-*, съвр.яп. *sunador* – риболов, ТМ **suna* / *sona* – повод за ловно куче, тюрк. (кипчак. ез.) **sonar* / *sonor* – ловно куче, чув. *sunar* – лов < татар. В случая тук имаме древна индоевроп. заемка в праалтайски, в хет. *šuwana* – куче, мн.ч. *šuwānis*, др.инд. *ś(u)vā*, род.п. *śūnah* – куче, авест. *spā*, род.п. *sūnō* – куче, арм. *šun*, латв. *suņi*, *suns*, лит. *šuo*, *šuni*, др.прус. *sunis* – куче, др.ирл. *cū*, кимвър. *ci* – куче, мн.ч. *cūn*. Преходът на заетия корен **sun* > в хип. др.българ. **som*, няма други аналози в алтайските ез., което подсказва че Мудрак грешни.

⁴¹ съхр. и в български като **вегер**, в детската броилка „**бухере-вегере** покажи си рогцата“ – бикче, волче покажи си рогцата, отнася се за охлюв.

⁴² Смята се че праалатайската форма **h`ōk`irV`-e* е най-вероятно стара тохарска заемка, в тох.(б) *okso*, тох.(а) *oks*, прадохарски **okso* – бик (в санскрит *ukšan*, авест. *uxšan*, ст.вис.нем. *ohso*, англ. *ox* – бик, вол.

⁴³ Вероятно заимстване е станало чрез саките, или директно от санскрит, предвид силното индийско влияние върху някои от езиците говорени в Таримската котловина, напр. езика на Крорайна – тохарски със силно хотаносакско и индийско влияние.

узб. *tošqan*, якут. *tabišxan*, салар. *tōšen* – заек. Монг. названия са още по-отдалечени: *taulai, tulai*, в халха-монг., бурят. *tūlaj*, калмик., ордос. *tūlā*, дагур. *taulē*, от монг. и в евенк. *tōlai* – заек, в кор. *tokki*, яп. *usagi*, др.яп. *tusagi* – заек. Названията на заека са производни на глагола бягам, пратюркски (несъхранено) **tabil*, чагат. *tauš, tawuš*, монг. *tawlai*, ТМ *tēwul, tewut*, яп. *tapasir* – бяг. Предполага се че и едно от китайските названия на заека 兔, в др.кит. *thās, thāsl(h)*, в клас.ст.кит., еп. Хан *thāh*, ср.кит. *thō*, съвр. *tù* – заек, е алтайска заемка. (S-AE),(S-DChCh) Др.българ. форма няма аналог в чувашки и трудно може да се доближи до тюркските, освен ако не обвиним автора на „Именника“ че е обърнал думата при преписа и вместо *тавишан / давишан* е написал *дван*. Но затова пък се откриват интересни аналогии в санскрит *dhani, dhanv, dhavana, dhava*, пали *dava*, бенгал. *dhābana*, непал. *dhāwā, dhāwanti, dhāunu*, кашмир. *dav, dawān, dawōni*, маратхи *tavana*, пуш. *tabah*, авест. *dav*, перс. *davan, davandeh*, тадж. *dauidan* ягноб. *daw*, вахан. *dāhy* – бяг, в осет. *dawn / dawun, dawd* – хвърляне на хайвер при рибите, но В. Абаев го извежда от индоиранското **dhav* – бързо движение, бяг. (DDSA), (BA-C-1, стр. 349), (ИС,К-ЭСВЯ, стр. 153) Трябва да се отбележе, че П. Добрев пръв посочи „памирските“ *дванд, дванчи, дъвак* – заек, язгулем. *dwag* – бързо, малко зверче, заек, *davan* – бързоног. (ПД-ЦБД, стр. 86) Извеждайки го от индоиранското *дван* – тичам. (ПД-ППБК, стр. 93) Мудрак също превежда *дван(ш)* като заек, но със сложни и съмнителни фонетични преходи “от тюрк. *tabil(γ)an* с прабългар. метатеза “*š*” и “*n*”, а “*š*” е аналогична на чувашкия регулярен рефлекс на пратюрк. **l* намиращо се между две гласни”, или *tabil(γ)an > tabiš(γ)an > tabišan > tawšan > dwanš*. Тогава не е ясно защо се е получило струпване на съгласни, което е нетипично за алтайските ез. и се нарушава вокалната хармония на думата, при което трябва да очакваме *давишан/даушан*, а не *двани*?⁴⁴

4). **верени** – змей, дракон. Среща се в израза „**верени алем**”. Според М. Москов названието *верени* е от индоирански произход. В пали (сев.инд.диал.) *wayrani* – чудовище, *vāra* – змей, в сингалски (произведен на пракрит), говорен на о-в Шри-ланка, *barana* е змей. П. Добрев посочва сарикол. *varan* – голям гущер, *varendak* – дълга змия. (ПД-ЦБД, стр. 86) Също в санскрит *uraga, uragasya*, пали *ura*, бенгал. *uraga, uranga, urangama*, непал. *urag*, кашмир. *ōri*, маратхи *uraga*, хинди-урду *uragād*, – змия, санскрит *maha-uraga* – голям змей, чудовище. В язгулем. *wērхант* – змия⁴⁵. Но др.българ. **верени** показва друг произход аналогичен на идентичното ТМ, улч. *weren*, удег. *wē* – голяма змия, в останалите ТМ-говори *īre* – червей, в яп. *woroti, wōrōdi, ōrōchi* – голяма змия, *ryū* – дракон. (ССТМЯ-1, стр. 132),(S-AE) Аналогично при чувашите се среща митичното същество *vēre-šēlen* което се превежда обикновено като „огнен змей” (от *šēl* – пламък), но е възможен и по-друг произход, който осветява и произхода на корена **wer-* дългъ, голям, тъй като в чув. *šēlen* – змия (в ТМ **sulama / *salama* – змия), и чув. *vāram*, прачув. *urun / wurun*, в тюрк. ез. *uzun* – дългъ (ССТМЯ-1, стр. 428), (МФ-ЭСЧЯ-1, стр. 110) Така че *vēre-šēlen* означава букв. „голяма, дълга змия”. В румънски думата *vārlan, vīrlan* – змиорка, вероятно е стара др.българ. заемка. (БЦ-ИБЕ-2, стр. 53) Може би такава е и алб. *beirojnë* – змия⁴⁶. В тюрк. ез., аналог на българ. **верени** е якут. *uran* – змия, тур. *evren*, дало и личното име *Еврен*, кипчак. *ewren* – змей, пратюрк. **ebren* – змия. (S-AE) Според Старостин ностратическото **wVrmV* с разширения в индоевропейските, угрофинските и алтайските езици дава разширения със значение червей / змия⁴⁷, като в основата е нострат. корен **wer-* дългъ⁴⁸. Мудрак превежда *верени* като змия, от чув. *vēren*, тюрк. **ōgren, *ōrken* – въже.

⁴⁴ като любопитна подробност може да се посочи и австроазиатското, др.кхмерско *dānsaʼj*, протоавстроазиат. **taʼj* – заек.

⁴⁵ произходът на думата се свързва със семит. ез., в акад. *urmu* – голям гущер, варан, араб. *yarlā*, араб. *waral*, прасемит. **waran/l-* – гущер, афарзийски **raw* – ~ **ar(a)w-* ~ **warr-* змия, гущер, в етиоп. геза *arwe* – змия, *arawito* – хамелион, изт.етиоп. *wāro, woro, wāru* – питон, др.егип. *rrw* – змия, западно-чад. *rwāh* – кобра, изт.-кушитски *warra, worro* – змия (питон). Аналог. в южнодравид. ез. **araṇai*, тамил. *araṇai*, малайлам *araṇa*, каннада *araṇe, rāṇe, rāṇi*, тулу *araṇe* – гущер, в южнодрав. ез. *aravū, aravam, ara, arā*, малайлам *aravū, aravam* – змия. Или в драв. ез. това е разширение на нострат. корен **wVrV* – дългъ, респ. гущер, змия, или думата е дошла от семитски, като се е съхранила в сев. инд. диал. (откъдето е заета в посочените памир. ез.) с начално **w-*, и се е разпр. към драв. ез. преди индоар. инвазия в Индия. Кой е приносителя е неизв., може би през еламски? Или е остатък от предравидския езиков субстрат. (Старостин)

⁴⁶ Вл. Орел, автор на известния етимологичен речник на албанския език, обяснява тази дума с хипотет. пралаб. *bara* – гол, като аналог на англ. *bare* – гол, и го св. с табуираното название “гола жена”, защото – *ojnë* е суфикс за обр. на същ. им. от ж.р., но това е много съмн. етим. решение!

⁴⁷ пример за такова семантично развитие в чув. *āman*, монг. *jam* – червей, ср.кор. *pajām*, съвр.кор. *pām*, др.яп. *penji*, съвр.яп. *hēbi* – змия, ТМ *ximi, sīmi, piḡmi(l/i)* – дракон, змей, с нострат.паралел в драв.яз. **pām(b)* – змия, шумер. *ušum* – змия, *ušum-gal* – голяма змия, (*gal* – голям), дракон.

5). **дилом** – змия. Среща се в изразите „**дилом твирем**”, „**дилом тутом**”. Показват аналогия с тюрк. названия, в др.тюрк. *jīlan*, тюркм. *jylan*, тур. *ulan*, карач.балк. *žīlan*, казах. *ulan*, южноалт. *dbylan*, узб. *ilon*, тув. *čylan*, якут. *syyl*, чув. *šēlen* – змия, ойрат. *dīl* – пълзи, по същия начин в хак. *čīl* – пълзи, *čīlan* – змия, кирг. *dzīl* – пълзи, *dzīlan* – змия, южноалт. *dbyl* – пълзи, *dbylan* – змия, татар. *jīl* – пълзи, *jīlan* – змия. В чув. *sulla* – клатя се, дърпам, размахвам. (МФ-ЭСЧЯ-2, стр.59-60) В ТМ, негид. *sulama*, евенк. *salama* – змия. (ССТМЯ-2, стр.57), (S-AE), (BE-ЭСЧЯ, стр.210) Ясно се вижда семантичната двойка пълзи-змия. Др.българ. ***диль**, би трябвало да означава пълзя, или гладък / гол, респ. производното му е **дилом** – змия. Старостин изследва дадения ностратически корен, даващ разширение в протомонг. **dzil-*, монг. *džīlim*, *džīlum*, калмик. *džīlm*, халха-монг. *džildem*, бурят. *želeger* – гладък, равен, в праТМ **dzul*ʹv-, евенк. *džulā-kin*, евен. *džūlaqqan*, солон. *džūlāxī* – гладък, гол, *sullu*, *sulli* – оставам гол, (събличане на кожата при змията, смяна на роговата обвивка на копитата при елените), (българ. диал. **изсуля** – събличам), якут. *sul* – гол, чув. *šallan*, *šallat* – щавя, обработвам кожа, *šal* – гладка, обработена кожа. (ССТМЯ-1, стр. 272-273), (ССТМЯ-2, стр. 125), (S-AE), (МФ-ЭСЧЯ-2, стр. 431) Ностратически паралел в драв. ез., брахуи *sil* – смяна на кожата при змията, армен. *solim* – пълзи, *solal* – пълзене (ст.арм. **л** – *l* в съвр. арм. се произн. *gh*), алб. *shligë* – змия, ст.ирл. *selige*, съвр.ирл. *seilide*, лит. *selū*, *selėti* – пълзи, англ. *slide* – плъзга се, (в др.инд. *tsáratī*, авест. *srvant*, *sravant*, латин. *serpunt* – пълзи), индоевроп. корен **sel-* (Покорни), **tse-* (Старостин). (ИЕЕ) Мудрак превежда **дилом** като тигър, от др.тюрк. **talim* – хищник (др.тюрк. хищен (ДТС, стр.529) с преход пратюрк. **q* > *i*, като е в чув. ез. Тази етимология е напълно изкуствена⁴⁹.

6). **имен** или **има** – кон. Среща се в израза “**има / имен (шегор) алем**” или “**има (шегор) алем**” и др.българ. титла **имник** – коняр⁵⁰. Имаме механичен препис и смесване на два различни израза. Думата е от урално-алтайски произход. В унг. *mén*, мар. *imne*, прасамодийский *nunda* – кон. (VS-ETD) В ТМ-езиците, в евенк. *ujat*, евен. *ujata*, *unatkan* – див овен, негид. *ojamka* – антилопа, нан. *iman* – козел. (ССТМЯ-2, стр.251), (НРС, стр.193) Съотв. в кор. *yeomso* – козел, яп. *uma* (*tume*) / рюкю *ntan* < др.яп. **uman* – кон, в монг. *emneg* – див кон. Думата е с древен произход, в палеоазиатски – ескимоски инуписки *imnaiq*, *imneq* – див козел. Или първоначалното местно название свързано с диво копитно животно, се пренася върху коня у древната праурало-праалтайска общност. Твърде интересна податка представлява руското **имнушка** – кранта, което Фасмер свързва като заемка от мар. *imni*, *imnə* – кон. Вихман, Рамстедт смятат марийската дума за алтайска по произход, заета от монг. *emneg*, калмик. *emnəg* – див кон, в алтайски тюрк. говори *āmdik* - див (от **emlig*). (МФ-ЭСЧЯ-2, стр.129) В случая обаче имаме древен ностратически палеоазиатски-урало-алтайски корен **ēmən* ~γ – диво копитно животно, див кон. Мудрак не отбелязва думата **има / имен** в своя анализ.

7). **теку** – овен или козел. Среща се в израза „**теку читем**”. Думата е от алтайски произход. В др.тюрк., тюркм., тур., кирг., ногай., балк., кумик. *teke*, уйг., казах. *tekä*, тофлар. *te'he*, башкир. *täkä*, узб., чув. *taka* – овен, козел⁵¹, в монг. *tex*, бурят. *texe*, калмик. *tekə* – козел за разплод, в ТМ, солон., мандж. *təxə* – див козел. В мар. *taga*, удмурт. *taka* – овен, са заети от чувашки. (МФ-ЭСЧЯ-2, стр. 163-164), (ССТМЯ-2, стр. 230)

В монг. същият корен дава думата *togij*, в халха-монг. *togi*, в ТМ, евенк., негид. *tōkī*, евен., ороch. *tōki*, мандж. *toxo*, солон. *tōxi*, улч., нан., орок. *tō* – елен, лос⁵². (ССТМЯ-2, стр.191-192), (S-AE) В

⁴⁸ Старостин посочва нострат. корен **wVrV*, протоиндоевроп. *(e)w[e]r-, протоалт. **iurō-*, и бореален *WVRV* – дълъг. Тук е и бореалното разширение на прасемит. **waran/l-*.

⁴⁹ В др.тюрк. изх. дума е **iala*, *tali* – грабя, разорявам, нападам, а *talim* – хищен, което е производно, както и *talaš* – битка, бой, сражение, *talq(a)* – вредя, причинявам зло, завист, така че няма отношение към названието на тигъра. (ДТС, стр.528-529) Чув. аналог е *tīlēr* – изпадам в бяс, в лудост, беснея. (ССТМЯ-2, стр.229) Може би по-логична етимология за Мудрак би била ТМ солон. *tūlge* – вълк, др.яп. *twora*, совр. яп. *tōra* – тигър, тюрк. **tūlki* / *tilkū*, чув. *tīlē* – лисица, пралат. **t`ule(kv)* – хищно животно, нострат. паралел в драв. **tōl* – чакал, вълк !? (Старостин)

⁵⁰ това е твърде важно уточнение, защото показва че „имен” озн. точно кон, а не напр. теку – кон, произволна връзка направена от П. Добрев.

⁵¹ В монг. този корен дава думата *togij*, в халха-монг. *togi*, в ТМ, евенк., негид. *tōkī*, евен., ороch. *tōki*, мандж. *toxo*, солон. *tōxi*, улч., нан., орок. *tō* – елен, лос. (ССТМЯ-2, стр.191-192), (38) Възм. източник: прасамодийски *teə*, *tega* – елен.

⁵² Понятието е ностратическо и бореално. В чадски **dVg* – антилопа. В семитските ез., акадски *taššu*, хеврею *tašiš*, юдейски *təyāšā*, *tēšā*, асирийски *tašā*, арабски *tays* – козел. Също интересен паралел се наблюдава с енисейското, в котски *thigä*,

случая имаме прадревна дума със семитски и синокавказки произход, появила се с опитомяването на овцата и козата и заета от праалтайците. В баски *zik(h)iro*, адиг. *tača-χ^w*, кабард. *dadžaχ^w* аваро-андийски *ʃuka*, цезки *ʃeka* – дива коза, козел, заето в груз. *txa*, сван. *daq*, лазки *(m)txa* – дива коза, в др.кит. *taj*, съвр.кит. *dī* 抵, буруш. **thugár*, драв. **tagar* – козел. В алтайските езици, думата е била заета или от прабуришите, или от дравидите (Бомхард 1996). Същото се отнася и за някои индоирански форми, непознати в ост. индоевроп. ез.: В пехлеви *tagar*, тадж. *takka*, осет. *toxyael* – овен, кховар. *dah* – тибетското животно як, *tho* – козел, вахан. *tugh*, пуш. *ttakah* – планински козел, перс. *takeh* – козел за разплод, пръч, в шугн. *thugár* – козел. (IED)

Мудрак превежда *теку* като кокошка, а *мох* – като кон, изхождайки от чув. *tixa*, *тыха*, *teke* – жребче, др.тюрк. и тюрк.ез. **taj* – жребче, монг. **taki* – див кон, кон на Пржевалски, ТМ **tōki* – лос. (МФ-ЭСЧЯ-2, стр. 237), (ДТС, стр. 527)

8). *мох* – петел, кокошка. Среца се в израза „*мох алтом*” Думата е с алтайски произход. В пр.алт. **t`iàkà* – птица, патица, кокошка, др.тюрк. **tiakīgu*, ст.уйг. *taqǝyu*, уйг. *toxa*, *toxi*, хакас. *taʔax*, *tanʔax*, салар. *tox*, кирг. *tōk*, тур. *tavuk*, татар., башкир., казах., ногай. *tawīq*, балк., кумик. *tawuq*, узб., тюркм. *towuq*, тув. *daʔā*, – кокошка, в унг. *tyúk* – кокошка се смята за тюркеска заемка (Гомбоц), монг. *takija*, бурят., халха-монг. *taxā*, калмик. *takā(n)*, ордос. *daχā* – кокошка, чжурчжун. *tixo* – кокошка (в останалите ТМ говори и чувашки *siko* – петел, кокошка), евен. *tāqčaqa* – яребица, кор. *talg* – петел, *dalg* – пиле, яп. *takabe* – патенце. Урал-алтайски паралел с угрофин. **tokta* – вид полярен гмурец (“арктически гълъб” - *Columbus arcticus*), във фин. *tohtaja*, ест. *tovt*, в род.п. *toxtet*, мар. *toktə*, коми *tokti*, хант. *tāytanŷ*, *taχtənŷ*, манси *tāχt*, *takt*, *tāχt* (UE), (в ст.българ. / др.българ. *махмалъ* – гълъб). Ностратически паралел в ескимоски *təkiĵāχ* (-*aq*), вид птица, арктическо речно рибарче, в ИЕ **dhēk-*, в балт. ез., ст.пруски *doacke* – скворец, ст.вис.нем. *taha*, съвр.нем. *Dohle*, англ., хол. и сканд. ез. *daw* – чавка, груз. *daki* – патица, и бореален, в енисейските ез., кетски *tōχə*, *tōχ*, югски *tō^hχ* – дива патица, в кавказките ез. даргвински: акушки *daχa*, чирагски *тъaχu*, в абхазо-адиг. ез., адиг. *ātāqʔa*, кабард. *ādāqʔa*, убихски *tāqa* – петел, и с праафроазият. **dik* – птица (кокошка, патица), араб. *dīk*, бедун. *diik* – патица, зап.чад. *dùkù-mo*, *dàŷà-má* – кокошка, центр.чад. *dika* – птица.

(S-AE) За Мудрак, др.българ. название на петела/кокошката е било *теку* < чув. *čāxa* (čāx), *čъ* ^w*γъ* ^w< **tioka*, тюрк. **tajuk*, **takīyu*, монг. **takiha*, ТМ. **tioko*.

9). *емх* – куче. Среца се в израза „*емх бехти*”. Думата е от урал-алтайски произход, понятието се среща единствено в тюрк. ез. В чув. *jytǎ*, *jyt*, тюркм., тур., азърб., карач.балк., казах., узб., кирг. *it*, ногай. *ijt*, татар., башк. *et*, тув., якут. *yt*, хакас. *adaj*, салар. *išt*, саръ-уйг. *išt* – куче⁵³. В ТМ, нан. *inda*, улч. *inŷda*, орош. *inaki*, мандж. *indaxun*, яп. *inu* – куче, монг. *γudarŷa* – куче, псе, но в обиден смисъл. (НРС,стр.194), (ССТМЯ-1, стр.661-662). Вероятна първооснова е угорското, хантско *ixyt* – вълк, което показва сходство с енисейското в кетски *qyt*, югски *xyt*, арински *kut*, пумпоколски *xótu* – вълк и е възможния посредник между енисейските и алтайските форми. (S-AE),(S-YE) Бореален паралел с беребрските диалекти: *idi*, *ēdi*, *iži*, *igyədan*, *igdi*, *agdi*, *aydi*, *yudi* – куче, прасемитски **gadlāh^a*, **gah^ad* – вълк, араб. *džadlāh^a* – хиена, зап. чадски *gádá* – хиена, центр. чадски *xəd*, *γədà*, *gdè* – куче, изт. чадски *gedallo* – хиена. (Старостин)

10). *дохс* – глиган. Думата се среща в израза „*дохс твирем*”. Интересен паралел на др.българ. дума е в осет. дигор. *tuška* – глиган. За произхода на осет. дума, В.Абаев, посочва англ. *tusk*, ст.фриз. *tusk*, ст.сканд. *toskr*, ирл. *tosg* – бивни. (ВА-СЕЙ,стр.26) Но тази етимология не е единствено възможна и като цяло е доста съмнителна. Интересен паралел е в кор. *twädzi*, *toth* – прасе, *dwaejitti* – глиган, ТМ, удег. *džahi* – вид глиган с изпъкнал гръб, което също може да е първоизточника на *tuška* / *дохс*! (ССТМЯ-1,стр.242) Нещата обаче стават много по-сложни, тъй като се откриват точни аналози и в китайски: 1). 獐 означава глиган, в др.кит. *d(h)raç*, клас. период (еп. Цин, Хан) *d(h)aç*,

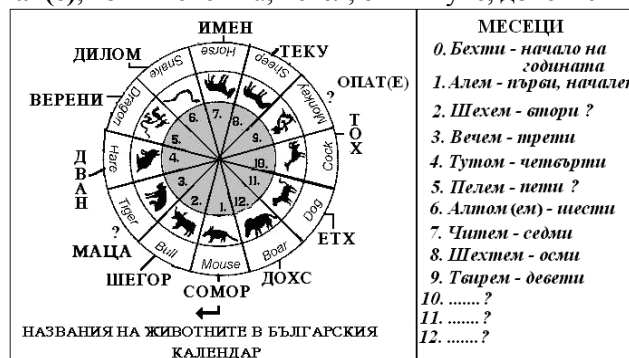
арински *tūgal*, протоформа **t^higə* – теле, крава, монг. **tugul* – теле, и семитското, в арабски *ʔaγγ* – биче, теле, *ʔaγūā*, *ʔuγūā* – телца, етиопски *ǰāšwā* – теле. (Старостин)

⁵³ Пр.алт. форма за названието на кучето е **nŷindó*, в ТМ **nŷinda*, *inda*, *indaxun*, *nŷöke*, *juxə*, *juxi*, яп. *inu*, монг. *noxai*, *noxai*, *noxaj*, *nuqaj*, чув. *ančāk*, др.чув. *xančāk* – куче, кор. *neugdae* – вълк. Енисейски паралел, в кет. *intip*, югски *ĩnčip* – кутре, кученце. От прапта. е заето в кит. 犴 съвр. ф-ма *uí*, др.кит. *nŷ(h)āns* – диво куче. Така че тюрк. *it* / *et* е с друг произход.

ранносредн.кит. (еп. Вей) *d(h)eś*, съвр.форма *zhi* – глиган. 2). 豨 озавава шопар, кастрирано прасе, домашно прасе, др.кит. *throk*, клас.ст.кит. (Хан), ранносредн.кит. (еп. Вей, Тан) *thok*, съвр.форма *chu*. 3). 豨, др.кит. и клас.ст.кит. (Цин) *tra*, еп. Хан *ʃa*, средн.кит. *ʃo*, съвр.форма *zhu* – прасе, глиган (прасе като животински вид), календарния термин за годината на прасето.⁵⁴ (S-DShSh) В монг. *toroj / torui* – прасенце, евенк., негид. *torokī* – глиган, показват прилика с др.кит. *throk*. Възможно ТМ, дигор. и др.българ. форма да са с по-древен китайски произход, заимствани от някоя от тези близкородствени китайски форми за прасе/глиган!

Както си вижда, от 12-те названия на годините, неизвестни са две, отговарящи на маймуна⁵⁵ и тигър⁵⁶ в китайския календар, а от числителните – втори (предположихме формата шех / шехем – две / втори), пети (предполагаема форма пел(ек) / пелем), десети, единадесети и дванадесети месец. По своята етимология (с изкл. на **дван**) всички познати названия показват алтайски или урало-алтайски произход.

Като значения те са съотв.: **сомор** – самур, лалугер, **шегор** – бик, вол, крава, тигър – (?), предполагаг. **маца**, **дван** – заек, **верени** – дракон, **дилом** – змия, **имен (има)** – кон, **теку** – овен, козел, маймуна – (?) предполагаг. **опат(е)**, **тох** – кокошка, петел, **етх** – куче, **дохс** – свиня, глиган.

⁵⁴ Синокавказки паралели в даргв. *ʒaqa* – прасе, глиган, лезг. *ʒeqi* – прасенце, нахските езици (ингушки, чеченски) *ʒarʒa* – прасе, заето и в осет. *dʒir / gir* – глиган, *dʒaerg / dʒaergæ* – дива свиня (самка). (ВА-С-1, стр.395)

⁵⁵ Относно названието на маймуната, можа да посочим чув. *upâte, opâte, opâta* – маймуна. Под формата **опица, опъния, опъни, опъни** – маймуна, думата се среща в руск.църк.слав. източници от XI - XV в. (ИС-СДРЯ-2, стр.683-684,700-701) Разпространена е в сърбохърв. *опица*, словен. *opica*, чеш. *opice*, ст.пол. *opica* (XV в.), горн.луж. *wopica*, полаб. *opo*. Фасмер предполага стара заемка от ст.вис.нем. *affo*, съвр.нем. *Affe*, (мн.ч.) *Affen*, ст.исл. (сканд.) *ari*, дат. *abe*, швед. *apa*, хол. *aar* (мн.ч.) *ape*, норв., англ. *ape* – маймуна, гр. *πίθηκος*, също във фин. *apinat*, саам. *âhppa* (сканд. заемки). (МФ-ЭСРЯ-3, стр.144-145) Но Фасмер посочва че ст.руск. ф-ма е от руски превод на Й. Екзарх, **което означава старобългарски произход** на понятието! Н.Ашмарин предполага че в руски думата е волжкобългар. заемка, в случая се касае за др.българ. дума запазена в ст.българ. и разпространила се в останалите слав. ез. М. Федотов смята че първопроизходът е индоиран., в хинду-урду *būzna, bozna*, пуш. *bizo*, перс. *bushnīn, abuzine* – маймуна (то е в основата и на по-късното руско *обезьяна*). (МФ-ЭСЧЯ-2, стр.282) Също в др.тюрк., *beçin*, сарь-уйг. *piçin*, тюркм. *bižin*, ст.монг. *beçije*, монг. *meçin*, съвр.монг. *biç*, халха-монг. *meç*, бурят. *meše(n)*, монгур. *meçin*, мандж. *boçio*, в ст.яп. *masi* – маймуна. Може да се търси връзка с китайското 猴 – *hóu*, др.кит. *gō, (mu)hou, (mi)hou*, (дало и тохарското *mkow, mkowan*), пр.тибет. *mjauk* – маймуна, което пък от своя страна е доста близко до дравидското **mujS/*mucc/*mūjc/*muge/*muj* – маймуна (Старостин), което показва че първоизточникът във всички тези езици, е от дравидски. Твърде възможно е първопроизходът на **опица** да е свързан с несъхранена тохарска или предтохарска индоевроп. дума, предвид германските аналози. Много интересни са афразийските податки, които осветляват произхода на германските и гръцката форми. В бербер. *biddu*, зап.чад. *bido, pit*, центр.чад. *vid(e)* – маймуна, нигер-конго (яруба) *obɔ*, с бореален паралел в бирм. *woi, əwə, *wa* – маймуна (из австронезийско-азиатски произход), и показват че в европ. яз. (германските, др.гръцки), това е субстратна дума, унаследена от пред-индо-европ. население. По какъв начин се е съхранило и попаднало в чув. (resp. др.българ.) е неясно, вероятно от древен индоевроп. език в Център.Азия.

⁵⁶ За тигър също може да предположим вероятно название. В.Д.Амико посочва че в италианския език, думата “моше, моске, мичо (*miccho*)” – котарак е най-вероятно реликт от езика на Алцековите българи. (ВА-БИ) Отговаря на българ. шопска дума **мачка** и общобългар. **маца** – котка, вероятно е от др.българ. произход. Слав. аналози се срещат в сръб. *мачка*, хърв., словен., слов., русин. (ругенски) *тачка*, унг. *macska*, рум. *mața* – маца, котка, алб. *matca, maçok* – котка, котарак. (БЦ-ИБЕ-2, стр.30), (СМ-ИП, стр.41-58) Среща се и в немски *Muschi* – котенце. Съгл. БЕР и П. Скок (етим. речник на хърв.-сръб. ез), думата **мачка, маца**, е възникнала вторично, от името **Мария > Маца (!?)** което е напълно абсурдно и неверно обяснение !!! (БЕР-3, стр. 686-697) Може да се мисли и за куманска по произход, но не е изкл. да е донесена и от аварите. В осет. ирон. *мысы*, дигор. *musu* са названия на котката и барса. Според Абаев думата е от тюрк. произход, в караханидски *müş*, узб. *muşuk*, уйг. *möşük*, в повечето тюрк.ез. *mişik / мысық*, кумански *мысыкъ, māçe* – котарак, *maci* – котка, бурят. *mušgəj* – котенце, калмик. *mis* – котка, като съществува мнение че в тюрк. ез. се касае за согди. заемка *mwškyšč* – котка. (ВА-С-2, стр.143) В тох. (б) *mewiyo, mewiɣa* – котка, барс, тигър, хотаносак. *maɣa, mɣi* – котка, тигър и в согд. *miw* – котка, тигър. (DA-DT-b) Така или иначе независимо от първопроизхода (дре.тюрк. или друг) имаме др.българ.-сарматоалан. назване на котката / барса.

Съдейки по факта, че названията на числителните и животните са от алтайски произход може да се мисли, че древнобългарският календар не е нещо уникално, а вариант на аналогичните календари известни на алтайските народи и в крайна сметка производни на китайския календар.

Кога е възникнал животинският циклов календар при алтайските народи, не може да се каже, но в началото не всички са го използвали. Например монголците не са го познавали в древността, а са го заели от уйгурите едва в XIII в. по времето на Чингиз-хан. В преданията на хакасите се казва, че именно те са го създали, по-точно техните предци, във времето на Киригизкия каганат. “Тан-шу” (Историята на династията Тан) **съобщава за наличие на такъв календар у киргизите още в VIII в.** При теленгитите, тюркски народ обитаващ Алтай, цикловия животински календар също е бил непознат. Едва с разпространението на ламаизма (тибетската религия) възприемат 12-годишния животински цикъл, с названия, сходни с монголските. (ИН-НКА)

В анонимното грузинско съчинение, известно като „Хронограф от XIV в.”, за ролята на уйгурите се съобщава следното: „Те създали календар във вид на кроникон [цикъл] от дванадесет години, като всяка година носи названието на едно от дванадесет безсловесни животни, като някога в древността мъдрите елини [създали] дванадесетте зодии и отговарящи на дванадесет съзвездия. ... И така в началото на всяка година те поставили по едно животно и след изтичането на дванадесет [години] животните заповат да се повтарят отново... и отново започват смятането на годините, които са подредени по следния ред: Колгун-джил, Укур-джил, Парсин-джил, Тавлаин-джил, Луил-джил, Могил-джил, Морин-джил, Кокин-джил, Мечин-джил, Таган-джил, Нохинд-жил, Какаин-джил.⁵⁷ Такива са названията на дванадесетте животни, всяко от които оглавява всяка поредна година, като за първо от тях са поставили Колгуна, което е мишка, след това идват крава, леопард, заек, дракон, змия, кон, овца, маймуна, кокошка, куче и свиня. Така те изчислявали годините, както ние грузинците, използваме календара (короникона)”. (Хр-ХIV), (ДП-ХМВМИ)

За първи път название от тюркския циклов календар е споменато в т.нар. Бугутски надпис, където се споменава годината на заека – 571 г. (СК-НЭРМ) Бугутската стела е посветена на първия каган на Западно-тюркския каганат Тапар-каган (Табо 佉𑖅, съвр. ф-ма *tuóbō*, еп. Вей *thāpwāt*, йероглифите и 佉 / 𑖅 предават санскр. дума *pātra*, което обяснява и транскрипцията на името Тапар, Тапатар, вж. др.тюрк *tapar* – собств. име или титла ?, *tapī* – доволен, удовлетворен. (ДТС, стр. 534). Надисът е на согд ез., превод на яп. учен Ютака Есида: “Тогава богоравния Маган (славен) Тапар-каган също ... по волята на съвета, встъпи на трона в годината на Заека” (571 г.). (ВЯ-ДЦ) При своето изследване върху хронологията на Орхонските паметници (рунически надписи) Хирт съобщава и едно важно документално свидетелство за наличие на такъв цикъл у древните тюрки в VI в., и като доказателство той посочва писмото, изпратено от кагана до китайския император: “В годината *Tsch'on* (на дракона), 9-ти месец, в 10-тия ден (584 г.)...”. В случая *Tsch'on* е транскрипция която използва Хирт, за кит. дума *чен* (*chén*) 辰 5-тия знак от 12-те земни клона, съотв. на дракона. (ИЗ-ДЦК, стр. 59, бел.95 п. лин.)

В 549 г., в Източен Туркестан е съставен речник на названията на животните от цикловия календар на санскрит, хотаносакски и тохарски (б). В. В. Иванов изследва този документ и превежда паралели на названията, също в уйгурски, старомонголски и манджурски: (ВИ-НЛДТГ)

№	санскрт	хотано-сакски	тох.(б)	уйгурски	старомонг.	манджурски	значение
1	asva	aśa	yuk, yakwe	yund/t	morī	morin	кон
2	pasu	pasa	saiyye	qoj	qonin	honin	овца
3	makkara	makala	makomske	bičīn	bečije	bociu	маймуна

⁵⁷ В тюрк. ез. *jil / žil / džil* – година, в др.уйг. *keskü* (хак. *kuske*), уйг. *čačkan*, саръ-уйг. *šigan*, монг. *xulgana* – мишка, др.уйг. *oth*, уйг. *ui*, саръ-уйг. *už*, монг. *uxor* – крава, бик, др.уйг. *pars*, уйг. *bars*, саръ-уйг. *baris*, монг. *bars* – барс, тигър, др.уйг. *thučkan*, уйг. *goškan*, саръ-уйг. *toskan*, монг. *tuulaj* – заек, др.уйг. *lui*, уйг. *belik* (риба), саръ-уйг. *ulu*, монг. *ulu* – дракон, др.уйг. *jilan*, уйг. *žilan*, саръ-уйг. *jilan*, монг. *mogaj* – змия, др.уйг. *jonth*, уйг. *at*, саръ-уйг. *jot*, монг. *morin* – кон, др.уйг., саръ-уйг. *koj*, уйг. *kojin*, монг. *xonin* – овца, др.уйг., саръ-уйг., уйг. *pičīn*, монг. *mečīn* – маймуна, др.уйг. *takuk*, уйг. *toxa*, саръ-уйг. *taka*, монг. *taxla* – кокошка (петел), др.уйг., уйг. *it*, саръ-уйг. *išt*, монг. *noxaj* – куче, др.уйг. *thungus*, уйг. *tonguz*, саръ-уйг. *tonyus*, монг. *gaxaj* – свиня (глиган). Вижда се че в грузинския “Хронограф” названията на животните съвпадат с монголското, а не с уйгурското им произношение.

4	kukkuta	kremga	kranko	taqaqu	takia	ciko	петел
5	svāna	šve	ku	it	noqai	indahon	куче
6	sukhara	pā'sa	suwo	tonguz	qaqai	ulgıyan	прасе, глган
7	mañdilya	mūla	arsakārsa	sičyan	quliguna	singgeri	плъх
8	gova	gūha	okso	ud	iker	ihan	крава, бик
9	vyāghra	muya	mewiyo	bārs	bars	tasha	тигър
10	sasa	sahaica	zaze, sase	tavišyan	taulai	golmahon	заяк
11	nāga	nā	nāk	nek, luo, long	luu	muduri	дракон
12	ahi	šazda	auk	ylan	mogai	meihe	змия

С разселването на тюрките в Средна Азия, този тип календар се възприема и от согдийците⁵⁸, които го използват паралелно с по-стария си собствен зороастрийски календар.

Издиганата от някои автори (Питър Буудберг, А. Габен) идея, че календарът е бил първоначално измислено от Сюнну и впоследствие зает от китайците (Империята Хан), не намира потвърждение сред наличните китайски хроники. Китайците много добре са познавали сюнну така, че не биха пропуснали да отбележат този факт. Нещо повече, южните сюнну и техните преки наследници тюрките на Ашина, както и близките им родственици жужаните не са имали нито календар, нито писменост, а са броели дните и смятали с резки по дърветата. В династийната хроника „Чжоу-шу“ в „повествование за тюрките“ се съобщава, че „туцзе нямали писменост, и броели с нарезки по дърветата“, но в края на главата се казва, че „в стана на кагана, който се намирал в планината Юйдуциншан (съвр. най-източни разклонения на Тяншан, хребетите Баркултак и Карлъктаг, в близост до гр. Хами, който в кит. географ. традиция се нарича и Ю), се използвало писмо „шучзи“ което било подобно на „хуското“ (варварско), но календар нямали“. Този пасаж се цитира дословно и в „Бей-ши“ (История на северните царства) и „Суй-шу“ (История на Династията Суй). Оттук следва че в най-ранния период от своята история (IV – V в.), когато южните сюнну от рода на Ашина формират тюркското ядро, отсядайки като васали на жужанките кагани в подножието на „Златната планина“ (Цзиншан), отг. на съвр. най-източни разклонения на Тяншан, между Турфан и Хами, не са имали нито писменост, нито календар. Според логичното предположение на Л. Боровкова, писмеността те заимствали от своите съседи, племената „гаоче“ – езиково алтаизираните потомци на „чиди“, на старото европейско население на Синцзян, които китайците обозначават и с общото название „теле“. Гаоче⁵⁹ вероятно са използвали някакъв първообраз на по-късните тюркски руни. И заедно с руническото писмо да са заимствали и представата за 12-годишния животински цикъл, за който знаем, че се е използвал от други представители на общността потомци на „чиди“ – древните киргизи (каркари и хакаси). (ЛБ-ПМЦГ, стр. 98, 107)

Ю. Гаглойти, в своя фундаментален извор свод „Аланика“, където е събрал всички известни извори и документи споменаващи аланите, цитира писмо, писано от аланските князе до папа Бенедикт XIII (1334-1342 г.), с което го молят за помощ срещу мюсюлманите. Според юлианския календар, то е датирано на 14 юли 1336 г., наред с това стои и друга датировка – „година на мишката, шести месец, трети ден, новолуние“. (ЮГ-А)

⁵⁸ О. Прицак (*Българският именник и езикът на протобългарите*. Висбаден 1955 г.) цитира китайска география от X в. в която са предадени данни от изчезнал труд писан през VII в. Тук е посочен любопитният факт, че 12 годишния цикъл е използван за календарни цели от жителите на областта между Самарканд и Бухара. Но тук трябва да се отбележи, че след 567 г. (края на Ефталитската държава) древните тюрки стават господари на Средна Азия. Техни представители се сливат с управленческия елит на завареното население. Започва няколковековен процес на мирна тюркизация на региона. А това вече показва че може да се търси по-късно тюркско влияние, изразяващо се и в разпространение на цикловия календар.

⁵⁹ загадъчният народ **гаоче** (Gaoche) 高車, възст. в еп. Вей и Тан: „*kāw-ko*“, и може да се свърже със съобщените от Т. Симоката племе куцагир, което заедно с др. две племена тарниха и забендер се предали при аварите в Панония по времето на имп. Маврикий в 598 г. В ТМ ез. –*gir* е наставка за обр. на родови имена. Това се доказва и археологически. Според кит. източници, гаоче имали странен погребален обред, погребвали мъртвите войни изправени, подпрени в гроба, като поставяли и копието в ръцете им, все едно са живи и тръгват в битка. Подобни погребения са откривани и в Панония сред аварските некрополи. Тарниха което може да се преведе като „бегълци“ (зн.: „бегълци“ от осет. *terγin* – изгонвам, согдийски *t'rn* (*tārñ*) – бягам, тох.(б) *teri, tiri* – пътувам, българското **тиря, натирвам** – прогонвам, чувашки *tar*, в тюрк. ез. *tez*, монголски *terjel, tergel*. – бягам, евенски *tirgī* – вървя пеш.), или да се свърже със споменатото в „Суй-шу“ племе **даци** (dāqi) 達契, в еп. Вей-Тан *d(h)ātkhiēs*, част от племената „Теле“. А забендер е аналог на китайското Юебан (*Yueban / Chuban*) 悅般, в епохата Вей „*z̄wat-pān*“, „*z̄wet-pān*“ (жупан, или Жупа, Жупания – област, владение, в тохарски *уароу / уре* – народ, страна, вероятно са потомци на алтаизирани тохари). Според китайският изследовател Чжен Чжупмян, юебан се произнася в китайския език като „ши-пан“ (в „Суй-шу“: *shípān* 十槃 (възст. *gijpān*).

Виждаме и интересна подробност – посочен е деня съобразно фазите на луната, които показва и астрономическата основа на календара⁶⁰. Откъде аланите са използвали този календар? Той е заимстван в епохата на монголските нашествия и Златната орда, тъй като куманите, с които са в дълготраен контакт не познават дванадесетгодишния животински цикъл до XIII – XIV в. и също се запознават с него от монголите. (BC-K-2, стр.159) Със сигурност, при тях той не е древнобългарско наследство, тъй като няма други податки за неговото по-ранно използване. **Дори при чувашите които се свързват с наследниците на волжките българи, няма никакъв спомен за използване на циклов календар.**

Според А. Н. Самойлович, от тюркоезичните народи, животинският цикъл не е бил познат от хазарите, половците (куманите), якутите, карагасите, сагайците и другие енисейски тюркоезични народности, а също чувашите и литовските татари. Не са го познавали и казанските татари, а по-късно са се запознали с него от Иран. (ИЗ-ДЦК, стр.34-35) **Това е твърде важна констатация, която показва пряко и нагледно, че волжките българи също не са познавали и не са използвали такъв календар.** За аварите също няма сведения за употребата на такъв календар. Но пък има сведения че се е употребявал в Западен Кавказ от кабардинците, черкасците (черкезите), абазинците, както видяхме и от аланите. Но това е станало късно, и те са го възприели от ногайците (ногайските татари), след монголското нашествие. При западните кавказци, имената на годините са двойни, първата част представлява предаване на ногайската дума, а втората – нейния превод. Годините на барса, дракона и маймуната имат само ногайско название, тъй като смисълът му е останал неясен и е бил преиначен. Думата “барс” е преосмислена като “плаващ бръмбър”, “улю” (дракон) у абазинците няма превода, а черкасците (кабардинците) са го перевели като “бэдж” (паек). “Машин-майшын” (маймуна) се тълкува като “божа кравичка”, и черкасците (кабардинците) започват 12-год. цикъл с годината “улу-бэдж” (паек-дракон). (ИЗ-ДЦК, стр. 37) Същото явление се забелязва и в представите на средновековните тюрки, напр. в хорезмийска монета от 787 г. по хижрата (1385 г.), годината на маймуната е заменена с бръмбър, а при казахите се свързва с паека. (ЕТ-КК)

Според историческите данни, животинският цикъл се използвал от алтайските народи (тюрки, монголи, тунгусоманджури, корейци и японци), и др. източни народи – китайците, тибетците, вьетнамците и камбоджанците. При източните ираници: хорезмийците, согдийците, той е зает по време на Тюркския каганат, а при персите – по време на монголското нашествие и управлението на Чингисидите. При тюркските народи животинският цикъл е дълбоко вкоренен във фолклорните традиции. Те свързват всяка година с различни поверия. Характерно е че цикълът от 12 години, който тюрк. народи наричат “мушел” се дели на нечетни и четни години, съотв. у киргизите “адал” и “арам” (при казахите “ажал”), или “чисти” и “нечисти”, нечетните години се смятат за благоприятни, а четните - неблагоприятни, при монголите това делене е съотв. на “ер” - мъжки, и “ем” - женски. Това отразява деленето на “календарните клони” при китайците на “ян” и “ин”, като “ян” са благоприятни, а “ин” – неблагоприятни, съотв. “ян” е мъжкото, а “ин” – женското начало. (ЕТ-КК)

Според поверията на тюрките, годината на мишката е благоприятна, с много дъждове и богата реколта, годината на бика (кравата) е лоша, неблагоприятна със студена зима и болести по добитъка, годината на тигъра (барса) е със студена зима, болните и слаби хора са застрашени болести и смърт, но родените деца са много красиви, годината на заека носи богат урожай, но е неспокойна и хората са склонни да враждуват и да започват войни, родените в годината на дракона стават много известни и преуспели, а годината е дъждовна, родените в годината на змията стават много мъдри, годината на маймуната е засушлива, а родените през нея, стават хитри, ловки, измамници и ненадежни, годината на коня може да донесе войни, но родените през нея са весели, проникателни, талантиливи и независими, годината на овцата е хладна, а родени през нея са дълбоко религиозни, родените в годината на петела, са егоисти, себични и много смели, родените в годината на кучето са честни и става борци за справедливост, годината на прасето е лоша, реколтата е слаба, но родените през нея са много храбри. Тюрките свързват характера на човека със годината в която се е родил, и това е

⁶⁰ Поглеждайки движението на луната, по данни на НАСА (<http://sunearth.gsfc.nasa.gov/eclipse/phase/phases1301.html>) се вижда, че новолунието е започвало на 09.07. първа четвърт – на 16.07., пълнолунието е било на 24.07. и последна четвърт на Луната – на 01.08.1336 г.

станало под влияние на китайската астрологична традиция. Във фолклорната традиция, периодите в индивидуалиния човешки живот, при тюрките също се дели на периоди (мушел) по 12 години.

Тюркският календар е лунно-слънчев, използват се лунни месеци и се правят допълнителни добавки от дни за изравняване със слънчевата година. Всяка лунна година се разминава със слънчевата с 11 дни, затова на всеки три години се добавя допълнителен, 13 месец. Всеки месец се отчита между две новолуния. Началото на всяка година е в деня на пролетното равноденствие, наричано от всички тюркски народи – „науруз“, название което е иранска заемка. Другото му название е „ел-сыртъ“ хребет на годината. Тюрките също отбелязвали деня на зимното слънцестоене, наречен „нардуган“⁶¹ или „малката Нова година“. На този ден се почитала паметта на предците, устройвали се пищни трапези и след това се провеждали повсеместни танци и игри в селището. Денят на лятното слънцестоене бил смятан за ден на Тенгри – върховното божество. След жертвоприношението се устройвали веселби, борби, надстрелвания с лък и конни състезания. (ТК) Тези ритуали са много сходни с календарните ритуали на източните иранци (началото на Новата година – пролетното равноденствие се е обелязвал и като празник на конния бог Сявуш⁶²).

Малко известно е, че по произход 12-годишния животински циклов календар, не е китайски, а е възприет от самите китайци не по-късно от II в. пр. н. е., както предполага В. Цыбулски⁶³, от народите на Централна Азия. Чжао И (Zhào Yì) 趙翼, известен китайски учен от XVII в., установил, че дванадесетте животни, са се появили доста рано у номадските племена обитавали земите северно от Китай. В „Гайюй цункао“ 陔餘叢考 (Събрани разсъждения за второстепенните неща) през 1790 г. той пише: „Произходът на този цикъл е свързан с обичаите на «северните варвари». В епохата Хан [шанюя] Хухансе 呼韓邪 (произн. в еп. Хан *Wāgānlhīa*)⁶⁴ (в 33 г. пр. н. е.) поискал от императора да се засели в граничния район Уюан (*wūyuán*) 五原 (еп. Хан *wūhānyōn*). [Те] се смесили с народа [живеещ там]. [И тогава този цикъл] се разпространил и бил възприет в Срединното царство“. Уюан днес е окръг Баян-Нур, в пров. Вътрешна Монголия на Китай. И на друго място в текста уточнява: „Вероятно, необразованите северни варвари отначалото не са познавали дванадесетте съзвездия (чен 辰) цзи, ин, чоу, но отбелязвали годините и сезоните с такива названия като мишка, бик, тигър, заек, които постепенно се разпространил в Китай, ставайки традиционен и се употребява и до днес“. (ВЯ-ДЦ)

По време на империята Хан в тези гранични райони са живели **Ухуаните 烏桓** (*Wū-huán*) (протомонгои), така че напълно възможно е 12-годишния животински цикъл да е свързан с този народ. **Ухуани** (и **сянбите**) са били част от общността **дунху** (*Dōnghú*) **東胡** или прамонголите⁶⁵ и пратунгусите, които тогава са били още в една общност, в еп. Хан II в. пр. н. е. – II в. те се заселват в граничните северни райони на Китай (Вътр. Монголия, Манджурия) като федерати, т.е. този факт показва възможните **„древноалтайски, протомонголо-ТМ-ски“** корени на календара!

⁶¹ букв. зн.: „раждане на Слънцето“: монг. *nar* – слънце и тюрк. кипч. *tuk̄yut* – род, *tuḡyan* – роден.

⁶² реликтови остатъци от тази обредност, донесена от древните българи в бълг. обичаи са „петльовден“ (в Ср. Азия и Бухара, в чест на Сявуш, всеки мъж, заколвал петел) и „конските кушии“ – надбягванията с коне. Повсеместно в предислямска Средна Азия, във връзка с идването на пролетта, в чест на Сявуш са се устройвали конни състезания, борби и надстрелвания с лък. Сявуш както и аналога му Митра, са конни божества, покровители на мъжете-войни.

⁶³ *Календари и хронология стран мира*. М.1982

⁶⁴ произн. на името вероятно е било Уганли, или Уганле, което може да се обясни с ТМ **uγī* – връх, по-високо, висок, в евенк. *ugile* – към върха, *ugulga* – боря се, стремя се към върха, евен. *ugige* – върховен, *ugunik* – на върха, негид. *ugile* – към върха, сол. *ugile* – всевишния, удег. *uhiḡe* – на върха, нан. *ungile* – по-високо, висш. В ср.кор. *ih*, свр.кор. *wi*, яп. *ué* – връх, писм. монг. *ōgede*, *ōgse* – издигам се, подем, към върха, др.тюрк. *jūgerü*, ср.тюрк. (караханид.) *jūkse* – връх, на върха, издигам се, праалт. **iūgu* – връх, на върха. (ССТМЯ-2, стр. 245-246), (S-AE)

⁶⁵ Свр. и средновековните монголи създали държавата на Чингиз-хан са потомци на много малка част от древната прамонг. общност. Те произлизат от най-периферните и живеещи на север **менгу-шивей** (*Měnggū*, 蒙古 среднов.кит. *mōngkō*) които едва в XI – XII в. се преселват на територията на свр. Монголия, така че напълно логично е да не са познавали цикловия календар в дълбоката древност. Съществува мнение (Нао, *Qimudedaoerji* (2007), че обяснението „източни варвари“ (Дунху) е късно, от времето на Сима Цян, а всъщност първоначално това е бил йероглифен запис предаващ чужд етноним, произнасян в др.кит. и клас. ст.кит. *tōngghā* (*Tongha*), варианти: **Tūngyāg*, **Tungg'o*, **Tewnggay*, **Tongga*, **Tōnggá*, твърде близко до монг. название на тунгусите „*Tūnghu*“. Произх. на етнонима, най-вероятно е свързан с ТМ *tun̄ga* – пет и също ТМ **iise*, улч., нан., мандж. *use*, ороц. *usi* – семе, евенк., негид. *isew*, евен. *isu*, удег. *jehu* – растеж, евен. *ūsi*, евенк. *usin̄ga* – стадо, група, табун, кор. *ssi* – семе, *isak* – кълн, литорасъл, яп. *šūsi* – семе, писм. монг. *ös(ə)* – растеж, в тюрк.ез. *ös-* / *iis-* – растеж, т.е. тунгуси озн. „съюза на пет рода“. (ССТМЯ-1, стр. 332), (ССТМЯ-2, стр. 214, 290-292), (S-AE)

Днес обаче се приема, че китайците са използвали животинския циклов календар много по-рано, още в „Епохата на воюващите царства” обхващаща периода 480 – 222 г.пр.н.е. Най-ранните свидетелства за използването на 12-годишния циклов календар, свързан с отъждествяването на всяка година с животно, са отразени в четири ръкописа, датирани към III – II в.пр.н.е. и открити в Фанматан (Гансу) и Шуйхуди (Хебей), отнасят се към първите години от основаването на империята Цин. А ръкописите открити в Чжанцзяншан и Кунцзяпо (Хебей) свързани също с календара, са от времето на Западна Хан.⁶⁶ Възникването му е свързано с обиколката на планетата Юпитер около Слънцето, която се равнява на 12 земни години. Голям принос в усъвършенстването на календара имат двамата учени (баща и син) Сима Тан и Сима Цян (авторите на “Ши-цзи” или “Исторически записки” – първата голяма китайска историческа хроника) които освен историци са били и астрономи. Сима Цян доказва че годината има 365,25 дни, а един месец се състои от 29,53 дни.

От времето на еп. Хан е откритото бронзово огледало, изработено от майстор Ван на което са били отбелязани 12 йероглифа в кръг, изобразяващи 12-те земни клони, като напр. шестия цикличен знак “си” (si) 巳 изобразява змия (ср. с 巳 *bā* – змия), а седмият „у” (wū) 午, съответстващ на коня, твърде прилича на йероглифа ozn. бик (牛), подобно сходство се открива и в йероглифа „мао” (mǎo) 卯 отг. на 4-тия клон, отг. на заека и йероглифа ozn. заек 兔, йероглиф 未 отг. на 8-мия клон и съотв. 羊 - овца. 12-тия знак „хай” (hài) 亥, в др.кит. *g(h)ə*, клас.ст.кит. *g(h)ə*, ср. с монг. название на прасето *gakhai* (*gaxai*), чув. *kakaj* – месо, ТМ *kuku* – тлъсто, печено месо. Символите на дванадесетте „земни клони” са подредени по часовниковата стрелка. В централната част на огледалото са изобразени символични животни – два феникса, две обвити със змии костенурки, и два цилина (еднорози), които в подобни огледала от по-късните епохи са заменени с дракони, тигри и човек яздещ елен. (ВЯ-ДЦ)

Съществува легенда, че цикловия календар е изконно китайски, изработен от митичния „Жълт Император” или Ши Хуанди, в 2698 г.пр.н.е. Според друга легенда, той е дошъл от запад, по “Пътя на Коприната” и е предшествал разпространението на будизма. В будидистката сутра “Mahāsammipāta sūtra”, в китайски превод “Да фан ден да цзи цзин” (大方等大集經) направен от

Погребални статуетки изобразяващи дванадесетте животни от календара, от еп. Тан. (открити в 1955 г. Хансенчжай до гр. Сиан, пров Шенси)

Дхармакшема (Тан У Чен) 曇無讖 в 414–433 г., във фрагмент 23-й цзюан се съобщава за 12-те животни от календарния цикъл, които живели в пещерата, намираща се в Лазуриковата планина на свещения остров Джамбудвипа, намиращ се в средата на морето. (ВЯ-ДЦ)

Твърде интересна е следната тюркская легенда, отразяваща една от най-

архаичните версии за произхода на календара: “Животните (календарните) се събрали и разделели тялото на камилата на части, като всяко едно взело по една част. Мишката получила ушите, кравата – копитата, гърдите взел барса, устните – заека, шията – змията, гривата – коня, гърбицата – овцата, задните части – маймуната, темето – кокошката, краката – кучето и опашката – глигана.” Тук откриваме древния космогоничен мит, присъствал при много народи, напр. Митра който убива Световния бик и от частите му бил създаден света, респ. Гилгамеш който убива Небесния бик и пр. В случая камилата е едно от най-почитаните животни в Средна Азия и тя е била принесана по подобен начин в жертва, като от частите и е бил сътворен календара. В друга легенда камилата също е централен персонаж и тя не получила година от календара, тъй като мишката се качила върху гърбицата и първа видяла изгрева на слънцето, затова и нейната година е първа в 12-год. цикъл. Вероятно у алтайските народи с този мит е свързан и произхода на термина “мушел”, което освен част от времето, срок от 12 години, означава още част от тялото на човека или животното. Напр. в монг. *mōč* – 1. крайник, част от тялото⁶⁷, 2. период от време, 15 мин., *mōčlog* – цикличен период от

⁶⁶ Roel Sterckx, "Religious practices in Qin and Han", in Loewe-Nylan, China's Early Empires, 2010:424-25.

⁶⁷ тази податки изчерпателно изяснява произхода на ст.българ. дума *моци*, *мошти*, *мочь* (Остром.ев., Супр. сб и др.) означаваща тлесни останки от светец, които са предмет на почитане от вярващите и имат вълшебни, целебни свойства. Според Фасмер, произходът и е неясен. (МФ-ЭСРЯ-2, стр. 668) Или част от тялото – *моци*, останки. Друго адекватно обяснение е св. пак с алтайските езици, в чув. *māčavur* – отпуснат, вял, болен, трудноподвижен, монг. *mōkū*, халха-монг. *mōxō*, бурят. *mūxe*, ордос. *mōxō*, дагур. *muku*, боан. *məgə*, калмик. *mōkr* – умиращ, загиващ, в ТМ, евенк. *mekčerē*, *mukčerē*,

време, в ТМ, сол. *musu* – част, член на тялото < от бурят. *müse*. Аналог. в тюрк. ез. *müçä* – част от тялото, крайник, период от време, *müšel* – 12 год. цикъл < от монг. Също в монг. *möçir*, бурят. *müßer* – клон, клон на дърво, мандж. *mučixa* – бамбукова пръчка. В др.кор. *mätai*, съвр. кор. *madī* – става на крайника. (РМРС, стр. 735), (СССТМЯ-1, стр. 560), (S-AE) В тюркския календра въпросът за две от названията е предмет на дискусии. Първото е “мечин” което обикновено се превежда като маймуна. Със същото название у киргизите и алтайските тюркски народности се обозначава съзвездите “Плеяди”. И в основата на тази трансформация е заимстваното название на Плеядите от китайски “маожици” (*māorijī*) 卯日雞 (ср.кит. *mhəwñitkiē*), в мандж. *mokho*. (ССТМЯ-1, стр. 545) Така се е получило наслагване на близкочвучащи думи, алатйското «мечин» и ср.кит. назв. на съзв. «Плеяди».

Второто е *lü, ulu, uluw* – дракон. Според А. Мухамбетова, се касае за механично заемане на кит. назв. на дракона *luu*, а по-вероятно при древните тюрки, значението е било друго, св. с тюрк. (казах.) *ūlu* – вия, т.е. с някакво несъхранено табуирано название на вълка, който е свещено животно. Според М. Исаков, етимологията е друга, св. с тюрк. *uluğ / uly / ulu* – голям, велик, респ. “велик вълк”. Но това предположение е невярно, *ulu, uluw* си е дракон, змей и представлява реликтова древна дума от сино-кавказки произход. В шум. *ala, galla* – демон (вж. бълг. диал. *xala*⁶⁸ със същото зн., змей), от шум. > акад. *alū* – демон, шум. *lillaen, lillilgia* – демони. В митологията на хетите, змея, дракона носи името *illuyanka*⁶⁹, като думата е заета от езика на хатите, който е бил от севернокавказката група, ср. с чечен. *läha*, ингуш. *leha*, бацбийски *lah* – змия, аваро-андийски *lo'ol*, пракавк. *l'witl'wilV* – гушер, бирм. *hlai-ba* – змия, кит. 蛇, съвр. ф-ма *shé*, др.кит. *liaj* – змия, змия като календарен термин, и по-далечен афарзийски паралел **Hwal*, центр.чадски диал. *wala, hèle*, изт.чад. *illó, 'aalo, `èli* – змия. Така че в др.тюрк. *ulu, uluw* – змей, чудовище, или е заемка от др.кит., или субстратна дума от прасинокавказки пр. (Старостин)

В Китай, най-голяма популярност, цикловия календар с 12-те животни, получава по времето на династиите Северна Чжоу (557 – 581 г.), Суй (581 – 618 г.) и Тан (618 – 907 г.). Напр. “Суй-шу” съобщава че тюрките са заимствали китайския календар с названията на животните, по време на брака на кагана Шаболу 沙鉢羅 (еп. Тан *šāpwātrā* – Ышпара, или Ышапатар) с китайската принцеса Цян Цзин 千金 от рода Юйвен⁷⁰ 宇文 (еп. Хан *w(h)āman*, еп. Тан *w(h)ómwin*). Но Шаболу, е син на Тапар (Тапар), така че това съобщение не е съвсем вярно. Тюрките вече са използвали 12-годишен животнски цикъл, а по всяка вероятност тогава са възприели по-сложната китайска календарна

евен. *tuqʷj*, улч., нан. *тохо*, орох. *māk* – изтощен, умиращ, кор. *muk* – много стар (за човек), яп. *mukashi* – много отдавна. (S-AE) Ири *моци* – труп на човек, послесмъртни тлесни останки. Думата е др.бълг. съхранила се в ст.бълг. ез.

⁶⁸ второ зн.: снежна буря, праалт. **Kil* – зима, студ, в чув. *xəl* – зима, монг. *kilaya*, халха-монг. *xalā*, в ТМ, орок. *χaluqta*, евенк. *alunti*, пра-ТМ форма **xalu* – сняг, в тюркските езици от кипчъкската група в казахски, башкирски, кумикски *qilaw*, киргизки *qilamīq* – снежинки, протоалтайска форма **kʷale* – сняг, в ТМ, удег. *gilihi*, негид. *giligdi*, евенк. *gildi* – зима, в тюрк.ез. *qış* – зима, праалт. **gil'o* – студ. Нострат. паралел в индоивроп. **ghelad* – студ, и в ез. на чукчите *γil, γil-γil*, ителмен. *kał-č̣ṣom* – лед, ителм. *qällal*, в чукч. *həlhəl* – сняг. Бълг. дума *xala* показва изцяло чувашки, монголски и ТМ паралели. Дума с идентично звучене *xala* – означава сила, в чув. *xaval* – сила, жизненна енергия. Може да посочим и четвърто значение: *xalosvam* – удрям, руша, *xala* – природно бедствие, разрушение, което пък е идентично с осет. ирон. *xalyt, xəlyt, kʷalyt*, дигор. *ixalun, ixəhun, kabyn* – разрушавам. Произлиза от др.иран. *wi-karaya* – разрушавам. (BA-C-4, стр.170-171,139) Вероятно по-древна е формата *kʷalyt / kabyn*, която означава хвърлям на земята, събарям, или различавам за течности, с преход „*r-l*” и последващо „*x-l*”. (BA-C-1, стр.569-570) Нагледен пример за това как се е обогатявал езика на древните българи!

⁶⁹ може да се разгледа като двусъст. дума-биллингва, кавказк. **ilu* – змия, змей, и индоевроп. *ang^w(h)i* – змия. Но не е изключено да се касае за някакъв др. произход (еалмски ?), напр. в драв.ез., в тамилски *eṅku, elu, uliyam, ilai*, малаялам *uḷiyat*, телугу *eḷḷu, eluvu*, пари *ili*, гадба *ilij*, куи *oli*, малто *eju* – мечка, голямо животно.

⁷⁰ Юйвен — сяньбийски племенен съюз и държава, от ср. на III – IV в. Юйвен е племенен съюз, образуван от племената татаби, покорени от Сюнну. Територията на Юйвен се е намирала по горното течение на р. Ляохе и достигала до р. Сунгари. Юйвените са говорили диалект на сяньбийския език. В началото на IV в. воювали с Муюните – друго сяньбийско племе. В 302 г. техният старейшина приел титлата шанюй. Китай признал юйвенските шанюй и сключил с тях съюз срещу южните сяньби. В VI в. потомците на сяньбийските племена на юйвените основали държавата Северна Чжоу. Думата “юйвен” в еп. Хан е предавала чуждо самоназвание което е звучало като “уомен” а в еп. Тан – “уоюон” и отразява ТМ евенк. *utiwun* – сборище, *utiv* – събирам, *utūnūv, utūnūn* – обединявам, евен. *utiwʷn, utiwun* – събрание, *umnułdʷ* – обединяване, нан. *otongo* – нещо събрано, удег. *utu* – събирам, *oto* – общ, *otosi* – обединявам, мандж. *emu* – единство. (ССТМЯ-2, стр.267-268, 270-272) Аналог в монг. ез. *ömür* – събирам, *öme, ömög, ömüg* – помощ, в кор. *umul-umul-ha* – събирам в купчино, в тюрк. ез., караханид. *imren* – народно събрание, др. тюрк. *imer* – събирам, анолог в чув. ез. *umlä-xyšlā* един до друг. Така че Юйвен (Уомен / Уоюон) е означавало просто съюз, обединение, а не евени / евенки, като невярно го обяснява Лев Гумилев. Пулейбланк (Pulleyblank), вижда в Юйвен (*Yuwen*) ранна форма на монг. *emün-e* – юг, южен, но смятам предложената етимология – съюз, е много по-удачна.

система (с двата типа «клони» земни и небесни). Има и археологически доказателства които доказват употребата на този календар в епохата на династията Северна Вей. В Шандун, в погребението от т.нар. гроб № 10 са намерени пет фигури на животни от 12-год. цикъл: тигър, змия, кон, маймуна, куче. Тази група погребения принадлежат на рода на историка Цуй Хун, чийто погребение е било в първата година на периода “сяочан”(Xiaochang) 孝昌 (525 г. от н.е.), от управлението на император Сяо Мин ди (Xiao Ming Di) 孝明帝 (516 – 528 г.) от династията Северна Вей. Согласно анализа на материала от гроб № 10, той е малко по-ранен от гроба на Цуй Хун; и вероятно принадлежи на дядо му. (ВЯ-ДЦ)

И така, кои са били тези северни пришелци от които хората на шанюя Хухансе са се запознали с 12-те животни от календара, не е напълно ясно. По всяка вероятност това са ухуаните и сяньбите. Но в Китай са били запознати с този календар, по-рано, по времето на империята Цин или още по-рано в “Периода на Воюващите царства”.

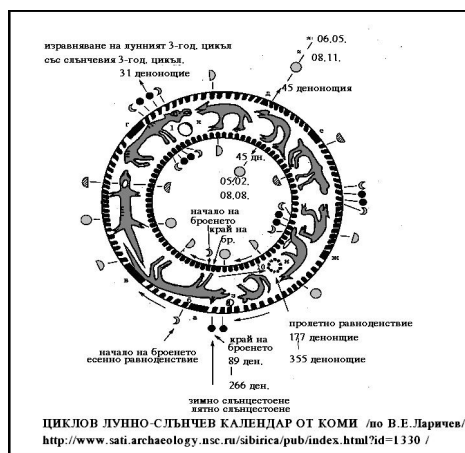
Напълно възможно е това да са предците на уйгурите – народите “ди” 狄, или „северните варвари” в случая „чиди” 赤狄 (огнените ди) които след изселването на юечжите (роучжи или арси / тохари) и усуните (аси / асиани) от „Западния край” (Синцзян) попадат под владичеството на алтайските народи – сюнну, сяньби, ухуани, мохе (пратунгусите)? Например един от народите които са употребявали този календар са древните киригизи (също потомци на “чи ди”) съгл. “Тан-шу”: “В царството Сяцзяси (Xiajiasi) 黠戛斯 (киригизи) жителите изчисляват годините по следния начин, като всяка година носи имета на едно от 12-те знаци, например, годината “Ин” те наричат годината на тигъра”. (ВЯ-ДЦ) А при хакасите, съществува легенда, че именно техните предци са изобретили 12-цикловия календар, като са нарекли всяка година с название на животно. Въпросът остава открит.

Например И. Захарова търси основата на календара още в андроновската археологическа култура и го свързва със широкото разпространение на анималистичния “зверин стил” сред скитите и саките – наследниците на “андроновците”. В тяхното изкуство най-често се срещат изображенията на бик, овен, планински козел, лос, кон, барс, птица. Тя смята че у алтайските народи, поради силното развитие на тотемизма, всяко племе и свързвало своя произход с дадено свещено животно. Напр. според поверието, човек не трябва никога да убива или да яде месо от животното, в която година е роден.

12-год. животински цикъл е възникнал последните векове до н.е. - първите векове от н.е. в Средна и Централна Азия, сред племената и народностите, намиращи се в стадия на разложение на първобитно-общинните отношения и зараждането на държавността. Според Захарова, този културен феномен може да се обясни с наличието на 12 (24)-членна родоплеменна система у алтайските народи и тотемистичните им представи, което води до обожествяването на някои животни и включването им в календарния цикъл. (ИЗ-ДЦК, стр.61-65) Напр. у башкирите, според Ибн Фадлан са обожествявали животни, и също така са известни следните техни тотемни животни при тях: змия, риба, жерав, сокол, заек, котка, таралеж, мечка, вълк, лос.

При угрофините също има данни за използването на животни в означаването на месеците (вж. посочената схема). Интересна е находката на бронзов пръстен, на левия бряг на р. Вычегда, до светилището Джуджыд Яг (Высокий Бор) в с. Сторожевска, Корткероски район, на република Коми (Руска федерация). Върху външния и вътрешния ръб на пръстена са нанесени шрихи, а върху самия диск има нарисувани 9 животни: **лисица, видра, пор, росомаха, елен, мечка, самур, белка.** Находката е датирана, твърде широко, в интервала I – X в. (I хил.сл.н.е.) и представлява лунно-слънчев календар. Вижда се качествена разлика с класическия циклов календар, но и принципна прилика. (ВЛ-СКФУ)

Представлява интерес и съществуването в Предна Азия на още един животински цикъл, имащ по-далечно сходство с източноазиатския. Той е засвидетелстван в гръцкия текст, в книгата Тевкрос (автор от вавилонски произход, живял в I в. от н.е.), който е дал следния списък на животни, “управляващи часовете” в денонощието: 1) котка, 2) куче, 3) змия, 4) скарабей, 5) магаре, 6) лъв, 7) козел, 8) бик, 9) ястреб, 10) маймуна, 11) ибис, 12) крокодил. Също в египетски папирус

съхраняващ се във Ватикана, са изброени същите животни, но всяко едно е свързано с отделна страна: Персия – котка, Вавилон – куче, Кападокия – змия, Армения – скарабей, Азия – магаре, Йония – лъв, Ливия – козел, Италия – бик, Крит – ястреб, Сирия – маймуна, Египет – ибис, Индия – крокодил. Седем животни от този списък, от кучето до бика, и със замяна на скарабея с рак, са съобщени в египетски паметник, т.нар. „планисфера на Бяччини”, датиран във II в. Съпадението и порядъка по който са съобщени тези животни, ясно показват че е съществувал някакъв древен животински календарен цикъл. (ИЗ-ДЦК,стр.55) Особено интригуваща е и следната древнокитайска легенда, която съобщава че: «В древността денонощието било разделена на 12 части, всяка от която отговаряла на един от «земните клоно». Времето от 11 до 1 часа през нощта (3-та стража) – е под властта на плъха, от 1 до 3 часа през нощта (4 стража) преживя бика, от 3 до 5 ч. сутринта (5 стража) ловува страшния тигър, от 5 до 7 ч., когато слънце още не е изгряло, играе вълшебния нефритов заек, който приготвя на Луната лекарството «мао» (заекът се свързва с Луната), а от 7 до 9 часа преди обяд, драконът гони облаците, предизвиква порои и дъждове, а от 9 утра до 11 часа изпълзва змията, от 11 до 1 часа през деня играе коня, от 1 до 3 часа – тревата е най-сочна за пашата на овена, от 3 до 5 часа – се забавлява любопитната маймуна, от 5 до 7 часа, вечерта кокошките отиват да спят, а от 7 до 9 часа вечерта (1 стража) кучето започва да пази дома, и от 9 до 11 часа вечерта (2 стража) свинята се наслаждава на сладък сън.»⁷¹ При монголите юртата се дели на 12 части, като всяка част носи иназвание на животно от цикловия календар. Съотв. през определена част от деня, осветява опр. част от тях. Това е т.нар. малък мушел. (АМ-ТК)

Като се сравнят животните в централноазиатския и предноазиатския цикъл се откриват доста съвпадения.

№	Предноазиатски цикъл	Централноазиатски цикъл
1.	куче	куче
2.	змия	змия
3.	бик	бик
4.	маймуна	маймуна
5.	крокодил	дракон
6.	магаре	кон
7.	лъв	тигър (барс)
8.	козел	овен
9.	котка	мишка
10.	скарабей (рак)	прасе
11.	ястреб	заек
12.	ибис	петел (кокошка)

В египетския (предноазиатски) цикъл фигурират някои животни типични за този район – скарабей, крокодил, ибис, и всички очевидни съвпадения, независимо от различията подсказват за далечен общ произход. Предноазиатският цикъл се отнася само за часовете в денонощието, но подобно нещо се открива и в китайската легенда, която също свързва 12-те животни, освен с годините, също така и с часовете от денонощието. (ИЗ-ДЦК,стр.55-56) Алтайските народи делят и човешкия живот на периоди от по 12 години.

Въпросната легенда поставя много въпроси, показващи вероятността за наличие на прадревни контакти между Предна и Централна Азия, при които представата за властта на животните върху денонощието, впоследствие се е прехвърлила върху годините. И дали тези контакти са резултат от миграцията на пратохарите и хуритите към Централна Азия, не е ясно, но „тукрите и гутите” (пратохарите и хуритите) преди да попаднат в Ср. Азия, са владели Вавилон, град известен със своите астрологически традиции, така че напълно възможно е именно те да са тези преносители. Напр. изследователят на календара Болл, смята че животинският цикъл е възникнал в Халдея, като всяко едно от тях е отговаряло на една от 12-те звезди на Вавилон, според които небесният екватор се разделя на 12 равни части и отразява дванадесеттичната бройна система, съществувала във Вавилон. Впоследствие по неизвестни пътища цикълът се разпространява в Египет, където се

⁷¹ Китайският зодиак: <http://russian.people.com.cn/31857/43808/43809/3145933.html> Източник: Китайският информационный Интернет-центр: <http://russian.china.org.cn/russian/30977.htm>

подчинява от местните религиозни представи, но се разпространява и на изток, като достига до Централна Азия и Китай, където се доразвива във връзка с местните традиции и религиозни представи на “северните варвари” (12-те животни или земни клона) и уседналите китайци (10-те небесни клона). Според друг учен Галеви, цикълът първоначално е възникнал в Египет и оттам се разпространява на изток, към Предна и Централна Азия и Индия. Галеви намира и някои съвпадения в названията на животните в тюрк. календар и арамейски и коптски ез., напр.: тюрк. *dagaga*, араб. *tagun* - кокошка, тюрк. *tavšan*, араб. *tafza* – заек, тюрк. *pečin / bečin*, копт. *piēnt* – маймуна. (ИЗ-ДЦК, стр.58)

Близкоизточната астрологична традиция произлиза от Шумер. Там се появява и първообраз на зодиака, който познаваме и днес през неговата древногръцка редакция. Първоначално шумерите са свързвали Небето с представата за Бика който опложда Земата чрез дъждовете. Летните месеци са били под властта на Лъва, а зимните се свързвали с водата и Рибите. Смяната на сезоните се обяснявала с борбата на Лъва с Бика. Първоначално редуването на съзвездията се отчитало само по движението на Венера, която е олицетворявана с богинята Инана. Първоначално шумерите са познавали четири съзвездия Бик, Овен, Козел и Лъв. В по-късния “каситски” период вече са известни Рак, Скорпион, Рибокозел, Риба, но и съзвездия несвързани с животни - Близнаци, Житен клас, Везни, Стрелец, Великан. (ВЕ-НК, стр. 78, 179-181) Така че шумерските представи са доста по-различни от централноазиатските.

В заключение може да се каже със сигурност, че цикловият календар при древните българи е донесен от алтайскоезична общност участвала във формирането на древнобългарската народност. Фактът че той е бил непознат на волжките българи, савирите, хазарите и аварите показва че заимстването му у дунавските българи е станало късно, именно от онази алтайскоезична общност, практикувала погребенията с кремации, която не участва във формирането на волжките българи (там погребения с кремации липсват). Въпросните кремации наподобяват древнокиргизките и хионитските погребения. Специфичността на българските календарни названия показва че тази алтайскоезична група е говорела някакъв алатйски, предтюркски, а не типичния древнотюркски език, т.е. заимстването не е станало при временната хегемония на I Тюркски каганат над Предкавказието.

Древните българи са в района на Кавказ поне от края на I в.пр.н.е. – началото на I в., като живеят първоначално изцяло в сарматско обкръжение (Дуло – сарматското племе двали), а впоследствие и аланско (от първата половина на I в.). Въпреки това няма никакви данни, както от класическите, така и от кавказките (арменски, грузински) и сирийски извори за наличието там на такъв календар. Няма информация за съществуването му при скитите и сарматите. А такава любопитна подробност, хронистите не биха пропуснали да отразят. Няма данни за съществуване на такъв календар в рамките на салтово-маяцката култура, както в Кавказ, така и в Северното Черноморие. Няма данни за съществуването на такъв календар и у аварите, въпреки че те биха били възможен и „удобен” преносител – алтайскоезични (древномонг.-ТМ ез.) и идващи от Централна Азия. Но въпреки това както те, така и появилите се по-рано в Европа Атилови хуни, също не са познавали 12-цикловия животински календар, иначе хронистите (западни и византийски) щяха да отразят такава подробност.

Така че по пътя на логиката, единственият възможен преносител си остава неизвестната общност оставила погребенията с кремации и взела значимо участие (тези погребения са около 40% от всички езически погребения) във формирането на Аспаруховите (Дунавските) българи. Този календар изобщо не трябва да се разглежда като исконно български или собствено творение, плод на никакви собствени древни традиции, и тази констатация ще разочарова всички „фолк-хистъри” творци, експлоатиращи безобразно темата в последните 20 години, и превърнали го в „светая светих”, в една от митологичните догми на домораслата ни „фолк-прабългаристика”. Той просто отразява китайския календар в един опростен вариант, тъй като преносителите му, като всички централноазиатски народи които го познават, като тюрки, тибетци, монголи, тунгусоманджури, корейци, японци, народите на Индокитай и някои антични и ранносредновековни индоирански (и индоевроп.) групи (согдийци и тохари), които са го използвали, са били в пряк контакт с китайския културния свят. Въпреки че 12-год. животински цикъл е възникнал извън Китай в скотовъдномадската среда на Централна Азия, той получава структурирането си в Китай, и после обратно се връща като културно въздействие върху същата тази среда, която го е породила първоначално. Това

е един от най-убедителните аргументи, които показват, че заимстването на животинския календарен цикъл от българите (посредством неизвестните алтайскоезични преносители, участвали във формирането на Аспаруховите българи), не е екзотична особеност и собствена креативност, а резултат от също такъв контакт. (СЧ-ХБ)

Календарните практики в Месопотамия (които използва уж за доказателства П. Добрев) на народите от шумеро-акадо-еламския културен кръг са детайлно разяснен от изследователи като Е. Бикерман, И. М. Дяконов, В. В. Емелянов и др. Вавилонската година се е състояла от 12 лунни месеца и е продължавала 354 денонощия. Началото на всеки лунен месец е започвал с появата на „младия“ лунен сърп. Названията на месеците били свързани със земеделската работа. По-късно се включват и месеци носещи названия на богове, напр. *месец на Инана*, *месец на богиня Белет* и пр.

Поради голямото разминаване на лунната със слънчевата година, периодически се добавял 13 – високосен месец, за изравняване. Само че това се правело доста нерегулярно, например във Вавилон се е правило на 8 години 1 път и са се натрупвали неточности. За да се преодолеят, началото на Новата година се привързвало към пролетното равноденствие.

В Месопотамия, всеки град-държава е имал собствен календар, често разминаващи се помежду си. Но в 21 в.пр.н.е. при III Династия на град Ур, за официален се приема календара на град Нипур. През II хил.пр.н.е. той се налага в цяла Месопотамия и по-късно става известен като Вавилонски. В VI в.пр.н.е., след завладяването на Палестина от асирийците, той става официален и за юдеите. Тук е изместен едва в епохата на Халифата, от арабския ислямски календар, но се запазва за изповядващите юдаизма и сирийските християни (айсорите), до днес.

В Елам са познати два местни календара, използвани във II хил.пр.н.е. Някои от названията на месеците са типично еламски – „*хултуси*, *зиллилити*“, а други като „*аби*“ от акадски произход. В документи от Суза, от VII в.пр.н.е., всички месеци са обозначени със шумерски логограми (клинописни символи), но някои месеци са носели еламски названия, като например шумерското *Ra-hal*, отговарящо на еламското *манишарки*.

В еламски документи от Пересепол (Парсаргард), отнасящи се за периода 509 – 494 г.пр.н.е., се откриват календарни названия, представляващи елемска транскрипция на древноиранските месечни названия. Древноперсийският календар, първоначално е бил слънчев, селскостопански, но под влияние на месопотамската традиция, е възприет лунно-слънчевия Вавилонски (Нипурски) календар.

Най-старото споменаване на древноиранските месеци, е в Бейхустанския надпис на цар Дарий I, писан в 519-518 г.пр.н.е. През цялото съществуване на Ахеменидска Персия, официален е Вавилонският календар. По-късно е наследен и в Селевкидската държава.

Така нареченият Зороастрийски календар (ЗК), възниква в Средна Азия. При персите той се появява през VI пр.н.е., но не по-рано от царстването на Дарий I (522 – 486 г.пр.н.е.). Първоначалното разпространение става в последните години на Ахеменидска Персия. В сравнение с названията на древноиранските месеци съществуват някои различия, повлияни от зороастрийската традиция. Така например в древноиранския календар названието на седмия месец е „*багайадии*“ – поклонение на Бога, а в ЗК е посветен на Митра 9 месец от ЗК е посветен на Свещения огън, аналогично е названието на 9 м. в древноиранския к-р, „*ашишадйа*“ – поклонение на огъня.

Календарът първоначално се използва само за религиозни цели, но при Артаксеркс (Арташер) I (464 – 424 г.пр.н.е.) е официално въведен в Ахеменидската империя. Наследниците на древна Персия продължават да използват слънчевия календар – Партия (III в.пр.н.е.- III в.н.е.), Хорезъм (II – VII в.), Согдиана (IV – IX в.), Сасанидски Иран (224 – 651 г.). В средата на VI в. е наложен в Армения, като част от Сасанидската държава. Поради това той става господстващ в пределите на Средна Азия. В Партия не е имало точно определен новогодишен празник, а са отбелязвали с голяма тържественост дните на пролетното равноденствие и лятното слънцестоене. През своето кратко царуване (272 – 273 г.) сасанидският шах Хормизд I извършва реформа, с която обявява за единствен празник Невруза на 23.03. Понятието *newruz* означава „нов ден“, согдийците го наричали *nausard*, а хорезмийците – *nausardži*. Шах Хормизд се аргументира с факта че *невруза* в началото на пролетта е лично определен от пророка Заратуштра, под внушението на върховният бог Ахура-мазда.

Персите са делили месеца на шест петодневки. (ГД-Н) Месопотамската календарна традиция също не е познавала седмицата. Вавилонският календар пък е делял дните на „добри“ и „лоши“, като през лошите дни се е забранявала всяка работа. Едва с еврейската традиция се появяват интервали от по 7 дни. Това става защото всеки седми ден, наричан *šabbath*, е бил смятан за лош и се превърнал в почивен. Еврейското *шабат* (събота) е свързано с акадското *šabatum*, означаващо пълнолуние, или фаза на луната. Явно че всяка нова фаза на луната се е смятала за по-особен ден, в който ако се работи, ще се обиди божеството и ще се случат нещастия. (ЭБ-ХДМ приложения, стр.301-320)

Сравнителна таблица на названията на месеците в Месопотамските календари

Нинурски	значение	Вавилонски	Ашурски	Древноеврейски	Еламски	Еламо-персийски	Древноперсийски
барагагара от шум. <i>baraĝ</i> – трон и <i>za(-ĝar-ĝa)</i> – свято място, храм (зикурат)	месец на победата на новия бог (новогодишен месец, начало на годината)	нисанум нисан – от шумер. <i>nisag</i> – начало.	шибум	нисан	зикли	хадуканаиш	адуканиш
гудсизу шум. <i>gudĝeš</i> – впрегат бик	месец на запрягане на бика (за оран)	анарум	каратум	аниар	зарнаким	турамараш	туравахара
сигга шум. <i>šeĝuš</i> , акад. <i>šigūšu</i> – ечемик	месец на захранване с ечемик на овцете	симанум <i>šimānu</i> – време за земеделска работа.	танварта	сиван	хадар	сакурезиш	тхаиграчиш
шунумуна от шум. <i>šu</i> – ръка и <i>nunin</i> – семе, т.е. сея	месец на сеитбата	дузум от шум. <i>duzu/tamuzi</i> – бог Тамузи	тийнатум	тамуз	халлиме	кармапаташ	гармапада
изиггара от шум. <i>izi</i> – огън, <i>zi(g)</i> – издигам се, ага – време	месец на огъня	абум шум. <i>arī</i> – факел (?)	кузаллу	абх	зиллатам	тарнабазиш	дрнабазиш
кин-д-Инана шум. <i>kin</i> – сърп и името на богинята Инана	месец на Инана, Инана се връща от подземния свят, месец на жътвата	улудум шум. <i>elulu /</i> <i>ululu</i> – очистване	алланатум	елул	пелилит	карабашияш	харапашия
дулкут шум. <i>dul</i> – скрит, покрит, <i>kug</i> – празник.	допълнителен месец, празнува се връщането на Инана от подземното дарство	ташритум акад. <i>tašritu</i> – начало	Белет- екелим	тишри	маншарки	багийтиш	багайдиш
апиндуа шум. <i>arīn</i> – разорано поле	месец на мотиката и плуга (?)	варахсамна	нармак- ашурша- саратим	мархешван	ланкелли	макашанаш	вркажана
ганганд шум. <i>gan</i> – зърно, посев, и <i>ĝanin</i> – склад, <i>ganin</i> – кош, голям съд	месец на призбиране на плодовете (?)	кислимум	нармак- ашурша- кенатим	кислев	шипари	хайшиятаиш	ачиядия
абаед шум. <i>ābba</i> – дядо, прадед, прародител	почит на предците	тебетум	махур-или	тебетх	шерми	самиямаш	анамака
зиза (удра) шум. <i>ziz, udra</i> – лимец	месец на суровата пшеница (на лимца)	шабатум	аб-шараним	себхат	кутмама	самияманташ	тхваяхва
шегуркуд шум. <i>še</i> – ечемик, зърно, <i>gig</i> – жъна, <i>kud</i> – откъсвам, подрязвам	месец на жътвата	еберум	хубур	адхар	ашшетукпе	мияканаиш	вияхана

От изложеното ясно се вижда, че сред календарите от *шумеро-акадо-еламския кръг*, животинският цикъл не е бил познат и самите те нямат нищо общо с животинските циклови календари от Централна и Източна Азия.

Нека разгледаме датировките на българските канове според „Именника” и да ги сравним с годините, носещи имена на животни, според 12-годишния циклов китайски календар. Ако се представят данните от “Именника” в табличен вид се получава следната интересна картина.

№	ВЛАДЕТЕЛ	год. на възкачване	год. по китайския к-р	срок на управление
1	Авитохол	диплом-твирем	змия	300
2	Ирник	диплом-твирем	змия	150
3	Гостун	докс-твирем	прасе	2
4	Кург (Кубрат)	шегор-вечем	вол	60
5	Безмер	шегор-вечем	вол	3
6	Аспарух	верени-алем	дракон	61
7	Тервел	теку-читем ... твирем	овен	21
8.	неизв. владетел, (Кормесий)	дван-шехтем	заяк	
9.	Севар	тох-алтом	петел	15
10.	Кормисош	шегор-твирем	вол	17
11.	Винех	имен / шегор-алем	кон / вол ?	7
12.	Телец	сомор-алтем	самур (мишка)	3
13.	Умор	диплом-тугом	змия	40 дни

Според определението, че първите пет владетеля са управлявали общо 515 г. “оттатък Дунава”, т.е. преди 680/81 г., се получава че Авитохол се възцарил в годината на змията, която би трябвало да отговаря на 165 г. Сравнено с годините изчислени по китайския календар⁷², 165 г. наистина е година на змията. Ирник се е възцарил също в годината на змията, която след 300 години би трябвало да се падне в 465 г. Според китайския календар, годината 465 е точно година на змията. Намесникът-вуйчо (на прабълг. **гостун**⁷³) започва управлението си в годината на прасето, която според информацията от „Именника” трябва да се пада в 615 г., която е точно такава според китайския календар. Вуйчото-наместник очевидно е Органа. Управлявал е 2 години, т.е. до 617 г. Тази година, в която властта поема Курт (Кубрат / Хоуврат) е година на вола според китайския календар. Изворите съобщават, че Кубрат в детството си се покръстил като приел кръщението от император Ираклий (610 – 641 г.), с който го свързвало дълбоко приятелство, продължило докато императорът бил жив, а след това Кубрат подкрепял неговата вдовица и синове. Кръщенето на Кубрат е станало след 610 г., когато се възцарява Ираклий. „Именникът” отрежда на Кубрат цели 60

⁷² вж. в Уикипедия, съотв. таблици в статията “Китайски календар”, имена на годините по столетия:

<http://bg.wikipedia.org/wiki>

⁷³ В литературата са посочени различни обяснения, като името **Гостун** се определя като славянско или иранско, свързани основно с корена **гост** / **гаст** – гостенин. Предполагам че в случая думата **гостунъ** не е лично име, а има съвсем друго значение. В ТМ *gusin – чичо, вуйчо, в евенк. gusin, gutin, guhin, евен. gōser, улч., орок. gusi(n), орок. gusin, нан. gusi, удег. goso', guse' - чичо, вуйчо, улч. gočo, орок. goči, солон. gusu, guči, нан. gičeke, guske – чичо, близък, в ст.яп. kaso, сряп. kázó, kázó – баща. (ССТМЯ-1, стр. 175) Пр.алт. ф-ма *gusa' o,-č, се явява изолиран ТМ-яп. изоглос. (S-AE) Но смятам че тук трябва да поставим и чув. kukka, kokki – вуйчо, при най-близко тюрк. *aqa / aya / ača – вуйчо. (МФ-ЭСЧЯ-1, стр. 303) Така че напълно възможно е в текста **гостунъ** да означава просто „вуйчо наместник” и да е загубило първоначалното си значение за по-късния преписвач, който го е написал като лично име, изпускайки името на историческата личност Органа, вуйчо на Кубрат, при по-късния препис. Интересен паралел на чувашката форма е бълг. диал. **гаго** – вуйчо, в БЕР, дума с неясен произход.

години, което показва че той е живял до 677 г., когато се възцарява Безмер – която също трябва да е година на вола, и това наистина е така според китайския календар. Но византийските хронисти (патриарх Никифор), посочват че Кубрат е починал в годините когато император Константин (Констанс II) (641 – 668 г.) управлявал и умрял на запад. Става дума за опита на този император да премести столицата от Константинопол в Сиракуза (о-в Сицилия) в 664 г. откъдето управлява до своята гибел (убит от заговор) в 668 г. Или смъртта на Кубрат е в периода 664-668 г. В този период единствената година на вола е 665 г., която е и годината на Кубратовата смърт. Следващата година на вола е 677, което обяснява грешката на автора на „Именника“. Предполагам че той е „нагласил“ тази година, за да съвпадне период на управление (3 год.) на Безмер, с годината 680 явно свързана с началото на управлението на Аспарух, на юг от Дунав, т.е. началото на новата държава. Въпр. Безмер се възцарява наистина в годината на вола, но не в 677, а в 665 г. Аспарух според „Именника“ се възцарява в 680 г., година на дракона и според китайския календар тя наистина е такава. Но в съотв. с корекцията, тази година трябва да е 668 г., която също е година на дракона по китайския календар. За Аспарух са посочени за срок на управление 61 г. И с корекцията (668+61=729 г.), се вижда че този срок е нереалистичен, тъй като би следвало Тервел да се е възцарил в 729 г. Според „Именника“ Тервел се възцарява в годината на овена, твърде вероятно това е била 695 г., която е такава според китайския календар. Годината около смъртта на Аспарух (загинал в битка с хазарите, според Бълг. анинимен летопис) и възцаряването на Тервел, не е много ясна, и се приема че е 700 г. В 695 г. България воюва с Византия, и най-вероятно византийците са подтикнали хазарите, за удар от север. По това време император Юстиниан II, поддържа добри отношения с хазарите, даже се жени за дъщерята на хазарския каган Ибузир Главан. В 700 г. Тервел вече е бил владетел, според хрониката на Зигиберт. Всъщност както и М. Москов забелязва, Зигиберт не пише години на възцаряване, а само отбелязва към дадена година, кой е бил на власт. Според „Именника“ Тервел е управлявал 21 г. От 695+21=716 г. Г. Цанкова-Петкова обръща внимание на следният факт: по времето на император Теодосий III (715 – 717 г.), е сключен договор с българския владетел, за който Теофан съобщава че се наричал Кормесий (**Κορμήςσιος**). Името на същия владетел фигурира и в надписите около Мадарския конник – „Крумесиус архонта“. Твърде вероятно, управлението на Тервел да е било с прекъсвания, тъй като той отново е съобщен от Теофан в 718 г. (вс. 719 г.), във връзка със заговора срещу император Лъв III Исавър (717 – 741 г.)⁷⁴. А през лятото на 718 г. Тервел разгромява арабите под Константинопол и получава известността си като „спасител на Европа“. Според Зигиберт, в 718 г. под Константинопол българите избили 30 000 сарацини (мюсюлмани). Г. Цанкова-Петкова загатва, че е възможно във въпросната 716 г. Тервел да е пребивавал „при чичовците си“, т.е. при Куберовите българи в Македония и отново да си е върнал властта в 717 г.⁷⁵ Вероятно във връзка с тези събития се отнася и недостигнал до нас при преписите пасаж в „Именника“ в който се споменава само думата „твирем“ – девети, които О. Прицак и П. Добрев се опитаха произволно да представят като неизвестен и несъществуващ владетел, с име Товирем (Прицак) или Твиремик (П.Добрев).

В своята хроника монаха Алберих казва: „Година 750, Над българите пък...вече царувал трети владетел, на име Кормесий“. Датировките на Алберих, отоносно българската история по принцип са недостоверни и поради това не бива да си вземат под внимание. Интересното тук е че той ясно определя Кормесий за трети владетел. Зигиберт посочва по-достоверна година: „727 г.: над българите се възцарил Кормесий“ (ЛИБИ-3,стр.43) В „Именника“ е посочено възцаряването на

⁷⁴ Сваленият византийски император Анастасий II привлича на своя страна част от аристокрацията и организира заговор за свалянето на император Лъв III Исавър. Привържениците на Анастасий II го съветват да потърси помощта на българския кан Тервел. Тервел приел Анастасий II, обещал му помощ, „дал му войска и 50 кентинария злато“ (1 кентинарий се равнявал на 7200 номизми), т. е. Тервел подпомага претендента за византийския престол с огромната сума от 360 000 златни монети. Начело на българските войски узурпаторът се отправя срещу Константинопол, но акцията му излиза неуспешна, тъй като столичните жители отказват да го пуснат в града. Междувременно Лъв III изпраща писмо до Тервел, като го заклева да спазва договорите, да предпочете мира пред войната и да предаде заговорниците. Тервел скъсва отношенията с провалилилия се узурпатора и изтегля войските си. За да потвърди „лоялността“ си към договорите, Тервел изпраща на Лъв III много от заговорниците, които избягват в Плиска.

⁷⁵ виж: Г. Цанкова-Петкова. „Българско-византийските отношения при управлението на Тервел и Кормесий“, Сборник „Изследвания в чест на Марин Дринов“ С. 1960 г., и БЪЛГАРО-ВИЗАНТИЙСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ СПОРЕД МИРНИТЕ ДОГОВОРИ ОТ КРАЯ НА VII ДО НАЧАЛОТО НА IX в. от „АНТИЧНАЯ ДРЕВНОСТЪ И СРЕДНИЕ ВЕКА“, ВЪП. 10, 1973: <http://elar.usu.ru/bitstream/1234.56789/2219/1/adsv-10-29.pdf> и http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/G_C_Petkova_BG_VZ_otn.pdf

неизвестен владетел в годината на заека, 8-ми месец, управлявал 28 г. „~ки. лет. род ему Дуло. а род ему дваншехтем”. Според китайският календар годината 727 е година на заека. Т.е. неизвестният владетел е Кормесий и вероятно това е неговото второ възцаряване, след краткото управление в 716 г., при неизяснени обстоятелства (заговор, метеж, или по-вероятно съуправителство, свързано с вероятната мисия на Тервел при “чичовците му от Солунско”?). (ККСБ,стр.400-401) Няма сведения за последните години от управлението на Тервел и напълно възможно е да е живял до 727 г.

Следващият владетел е Севар и годината на възцаряване е на петела. При срок от 28 г. на Кормесий, би трябвало Севар да се е възцарил в 755 г., което изглежда прекалено дълъг срок на управление. Годините на петела след 727, са съотв. 733, 745 и 757. Много по-вероятни са първите две. За Севар няма никакви данни от други източници. Приема се че е управлявал в периода около 738 – 754 г. (ККСБ,стр.593) При съпоставка с годините на петела, става ясно че е управлявал по-вероятно между 733 и 749 г.

Следващият владетел Кормисош (от рода Вокил) се възцарява в годината на вола, явно 749 г. и управлява 17 години, което показва че е управлявал до 766 г., но това не е реално. Историците смятат че е управлявал не по-късно от 756 г., когато претърпява поражение от Византия. (ККСБ,стр.401-402) Наследен е от Винех в не много ясна година, записана като година на коня или вола (преписвачът е пропуснал пасаж и е смесил имен и шегор в една дума) и е управлявал 7 години. Годината 766 и преди нея 754 са наистина години на коня по китайския календар, докато най-близките години на вола са 749 и 761. За управлявалия след него кан Телец е посочено че се възцарил в годината на самура (по кит. календар – плъха) и е управлявал 3 години. Годината на плъха е 760. Винех е управлявал вероятно от 754 до 760 г. Възможно е да е издигнат преди свалянето на Кормисош, т.е. имало е съперничество за трона. Византийските автори обаче посочват за край на управлението на Телец 763 г., когато бил разбит от византийците в битката от 30.VI.763 г. на Анхиалското поле. Както пише Никифор, „Българите като видели злощастieto на Телец, въстали, убили го и поставили за свой господар одного от своите първенци, комуто името било Сабин.” Може да се предположи че вероятно това се е случило в юли 763 г. В случая обаче в „Именника” е пропуснато управлението на Сабин, предшественика на Умор.

Последният владетел споменат в „Именника” е Умор, управлявал 40 дни в годината на змията или 765 г. За него, патрирах Никифор пише: „В третия индикт Константин нахлул в България, понеже българите свалили от властта поставения от Сабин техен вожд Умор и провъзгласили за вожд Токт, брат на Баян.” Споменатия трети индикт, обхваща времето от 01.09.764 г. до 31.08.765 г.”

В “Именника” е пропуснат владетеля Сабин. Теофан посочва че „Сабин, е бил зет на Кормесий, някогашния им господар (на българите)” и управлява в 763-65 г. (между Телец и Умор).

Вторият извор, откъдето може да се съди за древнобългарския календар е Чатларския надпис. В него както вече бе споменато е посочено че годината сигор елем (шегор-алем), отговаря на византийския 15 индикт. Омуртаг управлява между 814 и 831 г. Единственият 15 индикт през този период се е паднал между 01.09.821 и 31.08.822 г. Според китайският календар 821 е годината на вола.

Третият документ, свързан с древнобългарския календар е приписката на Тудор Докс. В нея се споменава че българите били покръстени „в годината етх бехти” – годината на кучето. В църква намираща се в с.Балши (дн. в Албания) съществува надпис, в който се казва че се е покръстил “от бога владетеля на българите Борис, преименуван Михаил, с дадения нему от бога народ в годината 6374. Датирването от „Сътворението на Света” е взета от т.нар. Симеонов сборник⁷⁶. Тази година обхваща времето 865/866 г. Годината на кучето (етх), според китайския календар е 866.

От тези сравнения се вижда, че въпросният български календар е бил лунно-слънчев, подобен на китайския и производните му 12 годишни циклови календари от Средна и Централна Азия, а не нещо извънредно и неповторимо.

Кога и как е бил написан „Именника” никога няма да узнаем. Също загадка е това целия документ ли е, или само съхранил се по чудо фрагмент, преписан по-късно и вмъкнат в руските

⁷⁶ В него се цитира откъс от съчинение на гръцкия църковен историк Евсевий Кесарийски, в което се твърди, че от „сътворението на света да рождество Христово” са изминали 5508 години. Тази датировка не бива да се разглежда като българско изобретение. В историческата наука са известни около 200 датировки от „сътворението на света”, дело от различни автори.

текстове. Възможно е „Именника” да е съдържал повече информация и за по-късните владетели, която за съжаление не се е съхранила. Това че преписите са открити в Русия, подсказва вероятността, „Именника” да е бил част от богатата Преславска библиотека на цар Симеон, по-късно разграбена и унищожена от пълчищата на руския княз-авантюрист Светослав.

Но от това с което разполагаме е ясно че когато е съставян „Именника” родовата памет на българите е стигала до годините непосредствено преди възцаряването на Кубрат и наместничеството на „гостуна” Органа. Управленията на двата митологични персонажа Авитохол и Ирник, са сметнати механично, съобразно представата за една епоха. Напр. при осетинците в „Епоса за нартите” 300 години са една митологична епоха. (ДМ-ТАНЭ) Затова владетелят-родоначалник управлява една цяла епоха, а наследника му – половин или 150 г. Така че получаващата се начална година на управление на Авитохол – 165, едва ли е свързана с някакво събитие, а е плод на механичното изчисление! Категорично няма никаква причина, нито една, нито и половин даже податка от познатите ни извори, които да свързват Атила с българите, респ. Авитохол-Ирник да се приравняват към Атила-Ернах. За българи в Европа никой и никъде не говори преди 480 г., до управлението на император Зенон.

Ясно е че употребата на 12-год. животински циклов календар не е била типична за мирогледа на българина. От него няма никакви следи в българската обредност и митологични представи, за разлика от алтайските народи например. През езическия период и до края на ПБД, най-вероятно той се е употребявал само в дворцовите среди и затова след края на ПБД и разпръскването на страта „прабългарска” по произход аристокрацията, той изчезва без следа. Разбира се този календар, независимо от късното му появяване сред българите, става български дотолкова, доколкото една твърде значителна алтайскоезична племенна група⁷⁷, практикуваща кремационен погребален обред, се е вляла и взела значително участие във формирането на ранносредновековната народност на Балканските или Дунавските българи!

Бълг. археоложка Е. Коматарова-Балинова обобщавайки въпроса за погребенията с кремации в Дунавска България казва следното: „Прави впечатление, че паметниците, в които гробовете с кремация са преобладаващи или имат висок относителен дял, близък до 50 %, са концентрирани в черноморската зона. Това е и един от аргументите да се говори за т.нар. Добруджанско-Варненска или Одесоска група некрополи. Във вътрешността – по-общо казано в района на Плиска, броят на гробовете с кремация чувствително намалява под 30 %, а в най-близко разположения до първата столица некропол – Нови Пазар, са известни само два такива гроба. Различните съотношения в отделните зони засега трудно биха могли да се интерпретират. Според П. Георгиев населението, което е практикувало инхумацията се придвижва от района на Девня и Варна към столицата – Плиска”. Също в рамките на салтово-маяцката култура в Северното Черноморие, кремациите са средоточени в нейната северозап. и югозап. периферия, или Донецка и Кубанска група, съответно разположени по р. Донец на северозапад и при долното течение на Кубан – на югозапад. (ЕК,Б-ОТИ, стр. 32-33) От този анализ става съвсем ясно че това неселение обитава периферията на Аспарухова България, и напълно отсъства в централния столичен район, което показва че става дума за съюзно, собствено небългарско население, преселило се заедно с българите на Аспарух и в следващите векове, по естествен път се е вляло в формиращия се ранносредновековен български етнос. Или противно на това което твърдеше проф. Р. Рашев, можем определено да кажем че имаме не „тюркски емит със сарматско множество”, а „сарматски по произход елит, с подчинена или съюзна, количествено значима (~ 40%), алтайскоезична компонента.

⁷⁷ дали ще я наречем прагюркская или не, няма никакво значение, тъй като тези племена, съставени от езикови алтаизиранни европеиди (изт.иранци, тохари и угрофини) не са познавали етнонима тюрк, който се появява първоначално при племето на Ашина, заселило се в Източен Тяньшан под васалството на жужанските кагани.

№	Башкирски	Кримско-татарски	Хакаски	Кипчакски	Чувашки	Монголски	Манджурски	Древно-тюркски	Китайски	Български	Значение
1.	Сыскан	Сыччан	Куске	Сычкян	Шайши	Хулгана	Сингери	Сучган	Шу (shū) 鼠	Сомор	Мишка
2.	Хыйыр	Сыггыр	Нек	Инек	Ене, Вакар	Ухор	Ихан	Од	Ню (niú) 牛	Шегор	Крава
3.	Барыс	Барыс	Тулугу	Арслан	Парас	Барс	Таша ⁷⁸	Барс	Ху (hǔ) 虎	Маца (?)	Барс, Тигър, при хакасите - Лисица
4.	Куян	Тавшан	Хозан	Къоян	Мулкач ⁷⁹	Туулай	Гхормахо(н) ⁸⁰ Гхулмахун	Тавышган	Ту (tù) 兔	Дван	Заяк
5.	Быйлуу, Лу, Аждаба	Улув лу, Аждерха	Килеск	Асдерхан	Вереселен	Улу	Мудури ⁸¹	Нек ⁸²	Лун (lóng) 龍	Верени	Дракон, при хакасите гущер
6.	Йылан	Йылан	Чылан	Сазагъан, Дилан	Селен	Могай	Мейхе	Йълан	Ше (shé) 蛇	Дилом	Змия
7.	Йылкы	Ат	Чылдры	Ат	Ут	Морин	Морин	Йонд	Ма (mǎ) 馬	Имен	кон
8.	Куй	Къой	Кизи	Хой	Сурах	Хонин	Хонин	Кой	Ян (yáng) 羊	Теку	Овца, при хакасите човек
9.	Маймыл	Маймун, Мечин	Хой	Маймун	Опате	Мэчин (Мич, Бич)	Бочо	Бичин	Хоу (hóu) 猴	Опат(е) (?)	маймуна, при хакасите овца
10.	Тавык	Тавукъ	Татах Адай, или Турна	Тавукъ	Чах	Тахла	Чико	Такагү	Цзи (jī) 鷄	Тох	Петел
11.	Эт	Ит, Копек	Ит	Ит	Йыта	Нохай	Индахон	Ит	Гоу (gǒu) 狗	Етх	Куче
12.	Дунгыз, Суска	Домуз, Чочкъя	Сосха	Тонггыз	Сысна	Гахай	Улгиян	Тонгус	Чжу (zhū) 猪	Докс	прасе, глиган

Използвана литература:

(АМ-ТК) - Асия Мухамбетова. Тенгрианский календарь (мушель) как основа кочевой цивилизации казахов. История и культура Арало-Каспия. Сб. статей. – Алматы: Кус жолы, 2001. Вып. 1.– С. 105.: http://tengrifund.ru/wp-content/library-tengrifund/Tengrianski_kalendar.pdf

(БЕР-1) – Български етимологичен речник, том-1. Издателство на Българската академия на науките, София 1971 г.

(БЕР-3) – Български етимологичен речник, том-3. Издателство на Българската академия на науките, София 1986 г.

(БЕР-4) – Български етимологичен речник, том-4. Издателство на Българската академия на науките, София 1995 г.

(БЦ-ИБЕ-2) – История на българския език. Том-2. Бенъо Цонев. С. 1984 г. (фототипно издание)

(ВА-БИ) – Винченцо Д'Амико. БЪЛГАРИТЕ, ЖИВЕЕЩИ В ИТАЛИЯ ПРЕЗ КЪСНОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ. Рим. 1942 г.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/V_D_AMICO_BG_V_It.pdf

(ВА-СЕИ) – В. И. Абаев. Скифо-европейские изоглоссы. На стыке Востока и Запада. М. 1965 г.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/V_Abaev_Vostok_i_Zapad.djvu

(ВА-С-1) – В. И. Абаев. ИСТОРИКО-ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ ОСЕТИНСКОГО ЯЗЫКА. Том I. А-К'. Издательство Академии наук СССР, Москва-Ленинград, 1958 г., 657 стр. http://www.allingvo.ru/LANGUAGE/etimolog_slovar.htm (формат djvu, 13 МВ).

⁷⁸ сродно с кор. *taigeo*, яп. *taigā* – тигър.

⁷⁹ чув. *mulkač* – домашен заяк, е сродно с ойрат. *majčiq* – заяк, монг. *möndele*, халха-монг. *möndöl* – малкото на лалугера, писм. монг. *moltučin* – домашен заяк, в ТМ ез., евенк. *mundukān*, евенк. *tuñruqan*, негид. *tonoxān*, също в евенк. *tomboki* – заяк, кор. *mateun* – белка, яп. *tomonga* – катерица. Нострат. паралел с чукч. *milütə*, коряк. *milut(e)*, ителмен. *miit*, *miñaj*, *mini(x)č* – заяк. (S-AE), (ССТМЯ-1, стр. 556, 544) Също в чув. *moren*, *mārin*, *тырын* – див заяк (кафяв заяк), в ТМ, евенк. *murin* – тъмна, кафеникава козина, евенк. *mürin* – тъмен, *merin*, *morin* – пьстър, за козинана животно, улч. *muren* – бляскав, светъл, мандж. *tersen* – пьстър, в ср.тюрк. *murč* – черен пипер, *maraz* – тъмна нощ. (МФ-ЭСЧЯ-1, стр. 360), (ССТМЯ-1, стр. 559, 560, 572), (ДТС, стр. 351, 337) В бълг. *морав* – тъмночервен, диал. *моранец* – вид риба (Охрид), *мор*, *морен* – тъмен (Македония, Родопите), *моран* – виолетов, тъмен (Родипите, Нови Пазар). В БЕР се свързва с гр.-лат. *tauros* – черен, негър, мавър. (БЕР-IV, стр. 237, 239) Но посочените податки показват че се касае за др.бълг. по произход дума. Тази идея е изказана от Ст. Младенов, който търси изх. „алтайско-арийски корен” **mor*-.

⁸⁰ използва се като календарно название и също като „свещен заяк”, в ТМ *ghorā* – талисман, шамански талисман, и *goro* – понятие за време. (ССТМЯ-1, стр. 161-162)

⁸¹ от тох.(а) *mātar*, (б) *matār*, хот.сак. *mādara*, санскрит *makara* – демон, чудовище, от тюрк. (от тох.) *matar* – демон, в монг. *matar* – крокодил, но и астроном. термин – съзв. Козирог. (РМРС, стр. 730)

⁸² от санскрит *naga* – змия, чрез тох.(а) *nāk*, (б) *nāke* – змия.

(ВА-С-2) – В. И. Абаев. ИСТОРИКО-ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ ОСЕТИНСКОГО ЯЗЫКА. Том II. L-R. Издательство Академии наук СССР, Ленинград, 1973 г.: http://www.allingvo.ru/LANGUAGE/etimolog_slovar.htm Скачать II том словаря в формате djvu (6,7 МВ).

(ВА-С-4) – В. И. Абаев. ИСТОРИКО-ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ ОСЕТИНСКОГО ЯЗЫКА. Том IV. U-Z. Издательство Академии наук СССР, Ленинград, 1989 г., 326 стр. http://www.allingvo.ru/LANGUAGE/etimolog_slovar.htm (формат djvu, 9 МВ).

(ВЕ-ЭСЧЯ) – В. Егоров. Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары. 1964. Веб-сайт: „Monumenta altaica”: <http://altaica.ru/LIBRARY/chuvash.pdf>

(ВИ-НЛДТГ) – Вячеслав Иванов. Названия лет в двенадцатиричном годовом цикле. Публиковано в “Календарно-хронологическая культура и проблема ее изучения”. К 870-летию “Учения” Кирика Новгородца. Материалы Научной конференции. М. РГГУ, 2006 г., стр.114-116. Веб-сайт: Русская Антропологическая школа - <http://kogni.narod.ru/issl.htm>, адрес на статья - <http://kogni.narod.ru/12.pdf>

(ВЕ-НК) – В. В. Емельянов. Ниппурский календарь и ранняя история Зодиака. С-П. 1999 г.: https://www.academia.edu/2588037/The_Nippur_Calendar_and_the_Early_History_of_Zodiac

(ВЛ-СКФУ) – В. Е. Ларичев. СРЕДНЕВЕКОВЫЕ КАЛЕНДАРИ ФИННО-УГРОВ. Važ Kalendar финно-угров северо-востока европейской России (реконструкция систем счисления времени эпохи средневековья) <http://www.sati.archaeology.nsc.ru/sibirica/pub/index.html?id=1330/>

(ВС-ЕСПТ) – Валери Стоянов. ЕВРАЗИЙСКИЙ СВЯТ ДО ПОЯВАТА НА ТЮРКИТЕ. *Bulgaro-Turcica* – 5: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/V_Stojanov_Evrasiya_do_Tjurkite.pdf

(ВС-К-2) – Валери Стоянов. Куманология, том-2. С. 2009 г.

(ВЯ-ДЦ) – В. Яковлев. Двенадцатилетний животный цикл в Китае и у древних тюрков.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/V_Jakovlev_12_letnyi_cikl.pdf

(ГД-Н) – Галина Дресвянская. Навруз. Сп. “Санат-арт” бр.1, 2003 г.

(ДИ-КАБК) – Даниел Илиев. КАЛЕНДАРА НА АРМЕЛИН ОТ 1888 ГОДИНА И НЕГОВОТО БЪЛГАРСКО КОПИЕ. Веб-сайт: <http://www.bulgaria-is-alive.com/kalendar-7.html> (също повече информация за този календар: http://calendarium.ru/favor/history/viewpost/2_Календар_Армелина)

(ДМ-ТАНЭ) – Даурбек МАКЕЕВ. Теологические аспекты нартского эпоса. Интернет-списание: “Дарыйял” бр.1, 2006 г. - http://www.darial-online.ru/2006_1/makeev.shtml

(ДП-ХМВМИ) - Дмитрий Поспеловский. Материалы францисканской миссии 1245 года ХРИСТИАНСКИЙ МИР И «ВЕЛИКАЯ МОНГОЛЬСКАЯ ИМПЕРИЯ» Подготовка латинского текста и перевод С. В. Аксенова, А. Г. Юрченко. Экспозиция и исследование А. Г. Юрченко. Издательство «ЕВРАЗИЯ» Санкт – Петербург. 2002 г. <http://www.agnuz.info/book.php?id=259&url=index.htm>

(ДТС) - Древнетюркский словарь. Ленинград 1969. Веб-сайт: „Monumenta altaica” - <http://altaica.ru/LIBRARY/dts.htm>. Все файлы представлены в формате pdf. Сканирование - Илья Грунтов, 2006 г.

(ЕК,Б-ОТИ) – Е. Коматарова-Балинова. обредът на трупозгарянето в некрополите на Салтово-маяцката култура и биритуалните некрополи на Долен Дунав. Сборник. Салтово-маяцка археологична култура: 110 років від початку вивчення на Харківщині. Видавець "Савчук О. О." Харків. 2011. : http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Charkov_2011_Saltovo.pdf

(ЕТ-КК) - Э. Ж. Токтакунова. 12-ЛЕТНИЙ ЖИВОТНЫЙ ЦИКЛ В КУЛЬТУРЕ КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА. : http://bizdin.kg/elib/jurnaldar/vik/2008_1/toktakunov.doc и <http://docs.podelise.ru/docs/index-5209.html>

(ЭБ-ХДМ) - Э. Бикерман. Хронология Древнего мира: Ближний Восток и античность. Перевод с английского И.М.Стеблин-Каменского. Сретенск: МЦИФИ, 2000.

(ИЗ-ДЦК) - И. Захарова. ДВЕНАДЦАТИЛЕТНИЙ ЖИВОТНЫЙ ЦИКЛ У НАРОДОВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ. Труды истории, археологии и этнографии АН КССР, том 8. 1960 г.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/I_Zaharova_12_letniy_cikl_nar_Centr_Azii.pdf

(ИН-НКА) – И. И. Назаров. НОВАЯ КНИГА ОБ АЛТАЙЦАХ. Рецензия на книгу: Дьяконова В.П. Алтайцы (материалы по этнографии теленгитов Горного Алтая). - Горно-Алтайск: Горно-Алтайское республиканское книжное издательство „Юч-Сюмер”, 2001. - 224 с. <http://ethnography.omskreg.ru/page.php?id=690>

(ИС-СДРЯ-1) – И. Серезневский. Материалы для словаря древнерусского языка, том-1 (А-К). С-П. 1893 г.

(ИС-СДРЯ-2) – И. Серезневский. Материалы для словаря древнерусского языка, том-2 (Л-П). С-П. 1902 г.

(ИС,К-ЭСВЯ) – И. Стеблин-Каменский. Этимологический словарь ваханского языка. С-П. 1990 г.

(ККСБ) – Кой, кой е в Средновековна България. Й. Андреев, И. Лазаров, Пл. Павлов. С. 2012 г.

(ЛБ-ИРАПЧМЯ) – Л. Болд. Историческое развитие аффиксов порядковых числительных в монгольских языках.: <http://altaica.ru/Articles/bold.pdf>

(ЛБ-ПНЦГ) - Л. Боровкова. Проблема местоположения царство Гаочан. М. 1995 г.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/L_Borovkova_Problema_mestopolozheniya_carstva_Gaochan_po_kdjvu

(ЛИБИ-3) – Институт за Българска История. ЛАТИНСКИ ИЗВОРИ ЗА БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ. том III. Съставили и редактирали Михаил Войнов, Иван Дуйчев, Страшимир Лишев, Борислав Примов Издание на Българската Академия на Науките. София, 1965.: <http://www.promacedonia.org/libi/3/index.html>

(ММ-ИБХ) – М. Москов. Именник на българските ханове – ново тълкуване. С. 1988 г.

(МФ-ЭСРЯ-2) Фасмер М. Этимологический словарь русского языка, Т-2 (Е-Муж)

(МФ-ЭСРЯ-3) - Фасмер М. Этимологический словарь русского языка, Т-3 (Муза-Сят) СПб., 1996. В електронен вид: <http://vasmer.narod.ru>, <http://starling.rinet.ru>

(МФ-ЭСЧЯ-1) – М. Федотов. Этимологический словарь чувашского языка, т.1. (1 том А-Р pdf, 13Mb), Чебоксары - 1996 г. Веб-сайт: Monumenta altaica - <http://altaica.narod.ru/v-turks.htm>

(МФ-ЭСЧЯ-2) – М. Федотов. Этимологический словарь чувашского языка, т.2. (2 том С-Я pdf, 22 Mb) Чебоксары - 1996 г. Веб-сайт: Monumenta altaica - <http://altaica.narod.ru/v-turks.htm>

(НА-БЧ) – Николай Ашмарин. Болгары и чуваша. Казань. 1902 г.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/N_Ashmarin_Bulgari_i_Chuvashi_1902.pdf

(НРС) – С.Оненко. Нанайско-русский словарь. М. 1980 г.

(ПД-ППК) – П. Добрев. Преоткриването на прабългарския календар. С. 1994 г.

(ПД-ЦБД) – П. Добрев. Царственик на българското достолепие. С. 1998 г.

(ПЦСС) – Г. Дьяченко. Полный церковно-славянский словарь. Издательство „Отчий дом“, 2005 г. (фототипно издание от 1900 г.): <http://www.slavdict.narod.ru/> и <http://www.knigka.info/2008/10/19/polnyjj-cerkovno-slavjanskijj-slovar.html>

(РМРС) – Ю. Кручкин. Большой современной русско-монголо-русский словарь. М. 2006 г.

(СМ-ИП) – Стефан Младенов - избрани произведения (Изследвания върху българския език). С. 1992 г.

(СК-НЭРМ) – С. Г. КЛЯШТОРНЫЙ. НОВЫЕ ЭПИГРАФИЧЕСКИЕ РАБОТЫ В МОНГОЛИИ (1969-1976 гг.) - <http://uighur.narod.ru/uigur2/article36.html/>

(ССТМЯ-1) – Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков, том-1 (А-НГ). Материалы к этимологическому словарю. Издательство „Наука“. Ленинградское отделение. Ленинград 1975. Отв. редактор В.И.Цинциус. Сканирование: Александр Лиджиев (Элиста), 2005 г. Все файлы представлены в формате pdf и имеют размер от 300 Кб до 5 Мб. Веб-сайт: „Monumenta altaica” - <http://altaica.narod.ru/tms.htm>

(ССТМЯ-2) – Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков, том-2 (О-Э). Материалы к этимологическому словарю. Издательство „Наука“. Ленинградское отделение. Ленинград 1975. Отв. редактор В. И. Цинциус. Сканирование: Александр Лиджиев (Элиста), 2005 г. Все файлы представлены в формате pdf и имеют размер от 300 Кб до 5 Мб. Веб-сайт: „Monumenta altaica” - <http://altaica.narod.ru/tms.htm>

(СЧ-ХБ) – Санпиен Чен. Хуни и Българи. “Мультикултурен Китай през ранното средновековие” изд. на Пенсилванския университет 2012 г. (с. 83-98). (SANPING CHEN. The Huns and the Bulgars: The Chinese Chapter. (“Multicultural China in the Early Middle Ages”. University of Pennsylvania Press. 2012.): http://bulgari-istoria-2010.com/booksBG/Sanpiwn_Chen_Huni_i_Balgari.pdf и англ. текст: http://bulgari-istoria-2010.com/booksBG/Sanping_Chen_Hun_Bulgars.pdf

(ТК) – Тюркский календарь. Газета “Безнен юл” N 6, ноябрь. 1998 год.: <http://bezertinov.narod.ru/stat/kalendar.htm/>

(Хр-ХIV) – Хронограф XIV века. (пер. Г. В. Цулая) Текст воспроизведен по изданию: Грузинская книжная легенда о Чингисхане // Советская этнография, № 5. 1973 <http://www.vostlit.info/haupt-Dateien/index-Dateien/H.phtml?id=2062>

(ЮГ-А) – Ю. Гаглойти. АЛАНИКА. Сведения греко-латинских, византийских, древне-русских и восточных источников об аланах-ясах . Составление и комментарии Ю.С. Гаглойти (Окончание бр.4-2000. Начало см. “Дарьял” 1-4’99, 1-3’2000). Веб-сайт: http://www.darial-online.ru/2000_4/gagloiti.shtml / и http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/JU_GAGLOITI_ALANIKA.pdf

(DA-DT-b) – A dictionary of Tocharian B. - D. Adams.: <http://www.indo-european.nl/cgi-bin/main.cgi?root=leiden>

(DDSA) – Digital South Asia Library. The Dictionaries on-line : <http://dsal.uchicago.edu/dictionaries/index.html>

(IED) – Iskaskimi – English dictionary. www.angelfire.com/sd/tajikistanupdate/isheng.html

(S-AE) – S. Starostin. Altaic etymology. Copyright 1998-2003.: www.starling.rinet.ru/

(S-DChCh) – S. Starostin. A dictionary of Chinese characters.: <http://starling.rinet.ru/cgi-bin/query.cgi?root=config&morpho=0&basename=data\china\bigchina>

(S-YE) – S. Starostin. Yeniseian etymology. Comparative vocabulary of the Yeniseian languages, published as Starostin 1995. The glosses and comments here are in Russian (no English translation is available yet), so you need a Cyrillic font and some knowledge of Russian to utilize this database. Database structure. - www.starling.rinet.ru

(UE) S. Starostin. Uralic etymology. <http://starling.rinet.ru>

(VS-ETD) – Valenyn Stetcuk. Etymological Table dictionaries of language families, Indoeuropean, Turkic, Finno-Ugric, Iranian, Germanic”: http://www.geocities.com/valentyn_ua/